

655

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՅԵՐԵՎԱՆԻ

ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ № 1.

Զ. ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱ ԱՃՄԱՆ ՊԼՏԿԵՐԸ (1830—1930)
ՀԱՄԱԴՐՎԱԾ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՍԵՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՀԵՏ

ՅԵՐԵՎԱՆ

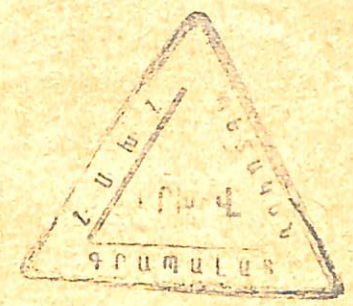
492
1735

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՑԵՐԵՎԱՆԻ
ԳԱՎԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ № 1.

312 (47.92535) Զ. ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ

ՑԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱ ԱՋՄԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (1880—1980)
ՀԱՄԱԴՐՎԱԾ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵԾ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՀԵՏ



ՑԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅԳՈՒԼԻԳՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ
ՊԱՏԿԵՐ 3431
ԳՐԱՌԵՊՐԵԿԱՐ 5326 (բ)
ՏԻՐԱԺ 1000



1735-ԱԳՀ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկա աշխատությունն ստադիին անգամ, վարպետ դասա-
խոսություն, կարդացված է 1929 թ. դեկտեմբերի 15-ին,
Յերեվանի Գավառագիտական Ընդհանուր ժո-
ղովում, վոր հետագայում քվական տվյալներով ավելի հա-
րթադրված է ու լրացված վորոշ հավելումներով:

Մենք կարեվոր համարեցինք փոքր ինչ ավելի կանգ առ-
նել 1830 թ. Յերեվանի վրա, իբրև անհետացող մի քաղաքի,
վորի տեղ ներկայումս կերպարանափոխ է լինում ու կազմա-
կերպվում է նոր Յերեվանը:

Աղբյուրների բազմազանությունը, վոր միատեսակ մե-
քոդով և վոր միատեսակ ծավալով հավաքված և յերբեմն
միևնույն աղբյուրի հալասական նյութերը չափազանց դժ-
վարացնում էին համեմատականությունը: Հաճախ համեմա-
տականությունները կատարված են մեծ պայմանականու-
թյամբ, վորով և նրանց տարբերություններն ավելի հարաբե-
րական են, քան ռեալ, մա՛նավանդ ազգաբնակչության սո-
ցիալական կազմի հալցում:

Աշխատությունը բաժանված է յերկու հիմնական մա-
սերի:

Առաջին մասում տրված են Յերեվան քաղաքի վերաբեր-
յալ ընդհանուր տվյալներ և ընդհանուր անման պատկերը:

Յերկյուրդ մասում ընդհանրապես վերցված են ժողո-
վրդագրական առանձին հատկանիշները և տրված են նրանց
համեմատականությունն ու վերլուծումը:

Զ. ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԱԲԸ. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻ ՀԱՐՑՈՒՐԱՄՅԱ ԱՃՈՒՄԸ

1. ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԱԲԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Յերեվան, Ժողովրդական հնչումով երբեմն, Թուրք-
յենն Րիֆան, առաջին անգամ պատմության մեջ հիշատակ-
վում է Սեփեոս պատմիչի մոտ, 661—667—աղան Թվական-
ներին նրա մոտերքում տեղի ունեցած պատերազմի առթիվ :
Սեփեոս նրան անվանում է քաղաքապետ և բերդ Յերեվանու :
Սակայն յենթադրվում է, վոր Յերեվանը գոյություն է ու-
նեցել նաև նախաքրիստոնեական շրջանում :

Յերեվանն սկսում է նշանավոր դառնալ միայն արաբացի-
ների ժամանակ : Իվինի էմիրները Յերեվանն ամրացնում են՝
իրենց կենտրոնը՝ Իվինը հյուսիսային կողմից պաշտպանելու
համար :

Հնապաշտում մենք տեսնում ենք, վոր Յերեվանը կաժա-
խանություն է դառնում Թյուրքիայի և Պարսկաստանի միջև : Այս
յերկու յերկրների համար էլ Յերեվանը դառնում է կենտրո-
նական քաղաք՝ իրենց սահմանադրությունները պաշտպանելու
համար :

Ավելի ուշ, Յերեվանը դառնում է կալախանություն պարսիկ-
ների ու վրացիների և, վերջիվերջո, պարսիկների ու ուսու-
նների միջև, մինչև վոր 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին վերջնա-
կանապես մնում է ուսունների ձեռքին :

Իվին մալլաքազաքի անկումից հետո, Յերեվանի կա-
րեվորությունը հետզհետե աճում է, այնպես վոր նախորդ
խանի սրով կազմվում է Յերեվանի խանությունը՝ ունենա-
լով վորպես կենտրոն, Յերեվան քաղաքը :

Ռուսները գրավում էր հետո, Յերեվանը լինում է հայկական մարզի և միաժամանակ Յերեվանի պրովինցիայի կենտրոնը:

Հետագայում, հայկական մարզի վերացումից հետո, 1840 թ. ապրիլի 10-ին*) կազմվում է Թիֆլիսի նահանգ, վարի մասն է կազմում Յերեվանի գավառը՝ կենտրոն Յերեվան քաղաքով: Հետագայում յերբ կազմվում է (1849 թ.) Յերեվանի նահանգը, Յերեվանը վերածվում է նահանգապետ քաղաքի և այդպես էլ մնում է մինչև համաշխարհային պատերազմի վերջը:

1918 թ. մայիսին նա դառնում է դաշնակցական Հայաստանի մայրաքաղաքը:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի խորհրդայնացման հետևանքով, Յերեվանը դառնում է ՀՍՖՍՀ-ի մայրաքաղաք և, փոքրիկ այդպիսին, մնում է մինչև այժմ:

Արարատյան դաշտի յերկրաչարժներն ընդգրկել են նաև Յերեվան քաղաքը, բայց քաղաքին հիմնական վնաս հասցրել է միայն 1679 թ. յերկրաչարժը (ինչպես 1926 թ. Լենինականին), ոտկայն չուտով քաղաքը կրկին վերականգնվել է: 1840 թ. մեծ յերկրաչարժի պատճառած վնասները Յերեվան քաղաքին յեղել են շատ աննշան:

2. ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ. ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԹԱՂԵՐԸ

Յերեվան քաղաքը գտնվում է յերկարության առաջին միջուրեյականի $62^{\circ} 10'$ և լայնության $40^{\circ} 9'$ աստիճանների վրա, Հրազդան գետի ափին, ծովի մակերեւութից 994 մետր բարձրության վրա և ներկայիս ունի 37,5 քառ. կիլո-

*) 1837 թ. մարտի 17-ի նախագծի հիման վրա Ըստ ուրիշ աղբյուրների, Թիֆլիսի նահանգը կազմակերպված է 1841 թ., իսկ Յերեվանին՝ 1850 թ.: Յերեվի տարբերությունն առաջացել է իրավական գոհումների և փոստացի գործադրության մամկնտների տարբերություններից:

մետր տարծություն (1863 թ. քաղաքի բնած տարածությունը հաշվվում էր 4641 դեսյատին, իսկ ամբողջ քաղաքի տահմանադրված՝ 42 վ. 69 սաթեն կամ 44,9 կիլոմետր):

Մեր հետազոտության նյութ կազմող հարյուրամյակում, Յերեվան քաղաքի սահմանները գրեթե նույնն է մնացել:

Միակ մեծ և կարեւոր փոփոխությունը տեղի յե ունեցել 100-ամյակի սկզբին: Քաղաքը պարսիկներից ռուսների անցնելուց մի քանի տարի հետո Յերեվանին միացավ նաև Նորքը (Ձեռովիքը), վոր թեև 1830 թ. աշխարհագրի մեջ չմտավ, բայց 1835—40-ական թվականներին կազմված Հովհ. եպ. Շահխաթունիի աշխատության մեջ արգեն ցույց է տրվում Յերեվան քաղաքի թաղերի շարքում: Նույնն անում է Ծոպենը՝ իր աշխատության զանազան մասերում (եջ 955 և այլն):

Ներկայիս Յերեվան քաղաքի պաշտոնական սահմաններն են կազմում, ըստ Յերեվանի գավառի Հոդբաժնի տվյալների (1927 թ.)՝

Հյուսիսից սկիզբ առնելով յեռանկյունաչափական կետ $62^{\circ} 8' 9.2''$ «Աքցիդնի քար»-ից՝ ուղիղ գծով կարում է $0^{\circ} 12' 31.7''$ Հրազդան գետը և դեպի հարավ-արեւելք ուղղվելով՝ խփում է $62^{\circ} 10' 10.8''$ կուրգանին, անցնում և ուղիղ գծով Քանաքեռի խճուղու վրայի խճուղային պահակատան հետևից (մնում է քաղաքի սահմաններում), հասնում է $62^{\circ} 10' 50.9''$ $40^{\circ} 11' 49.9''$

կուրգանին, անցնում և ուղիղ գծով $62^{\circ} 11' 6.2''$ $40^{\circ} 11' 47.2''$ կուրգանը,

ուղիղ խփում է $62^{\circ} 11' 32.2''$ $40^{\circ} 11' 52.2''$ կուրգանին, անցնում է $62^{\circ} 12' 7.2''$ $40^{\circ} 11' 58.8''$

կուրգանը, թեքվում է դեպի $62^{\circ} 12' 21.2''$ $40^{\circ} 11' 54.0''$ $62^{\circ} 12' 42.8''$ $40^{\circ} 12' 6.0''$

$62^{\circ} 13' 11.5''$ $40^{\circ} 12' 19.1''$ կուրգանները. Այլան գյուղի կամուրջի մոտ

կարում անցնում է Գետառ գետը, հանդիպում է $62^{\circ} 13' 20.0''$ $40^{\circ} 12' 16.0''$

կուրգան-ին, թեքվում է դեպի հարավ արևմուտք
 հանդիպում է $\frac{62^{\circ} 18' 9.4''}{40^{\circ} 12' 8.8''}$ $\frac{62^{\circ} 18' 8.4''}{40^{\circ} 12' 3.8''}$ կուրգաններին,
 ծովում է դեպի հարավ, գնում է դեպի $\frac{62^{\circ} 18' 7.0''}{40^{\circ} 11' 57.2''}$
 $\frac{62^{\circ} 18' 4.7''}{40^{\circ} 11' 51.8''}$ $\frac{62^{\circ} 18' 4.0''}{40^{\circ} 11' 49.1''}$ $\frac{62^{\circ} 18' 4.1''}{40^{\circ} 11' 44.4''}$ կուրգանները,
 վերից հետո ծովելով դեպի հարավ արևելք՝ $\frac{62^{\circ} 18' 7.5''}{40^{\circ} 11' 40.9''}$
 կուրգանի վրայով թեքվում է դեպի հարավ արևմուտք,
 խփում է $\frac{62^{\circ} 12' 59.7''}{40^{\circ} 11' 31.8''}$ կուրգանին, շարունակվում է և
 թեքվում մի քիչ արևելք $\frac{62^{\circ} 12' 53.6''}{40^{\circ} 11' 16.0''}$ և բնական սահման-
 ներով անցնում—խփում է $\frac{62^{\circ} 12' 19.6''}{40^{\circ} 10' 49.5''}$ կուրգանին, գնում
 է դեպի հարավ, $\frac{62^{\circ} 12' 18.2''}{40^{\circ} 10' 42.7''}$ $\frac{62^{\circ} 12' 8.8''}{40^{\circ} 10' 21.4''}$ $\frac{62^{\circ} 12' 21.3''}{40^{\circ} 10' 0.1''}$
 կուրգանների վրայով ուղիղ իջնում է $\frac{62^{\circ} 12' 25.9''}{40^{\circ} 9' 20.3''}$ կուրգան, կա-
 րում է Շոր Բուլաղի հանապարհը, անցնում է $\frac{62^{\circ} 12' 14.6''}{40^{\circ} 8' 58.3''}$
 $\frac{62^{\circ} 12' 28.8''}{40^{\circ} 8' 56.9''}$ կուրգանները, թեք դժով հասնում է $\frac{62^{\circ} 12' 32.3''}{40^{\circ} 8' 43.2''}$
 կուրգանին. ուղիղ խփում է լեռանկյունաչափա-
 կան $\frac{62^{\circ} 12' 51.9''}{40^{\circ} 8' 34.4''}$ կետին, ուղիղ գծով $\frac{62^{\circ} 13' 20.2''}{40^{\circ} 8' 36.2''}$
 կուրգանի վրայով իջնում է դարձյալ ուղիղ գծով դեպի
 հարավ, $\frac{62^{\circ} 12' 41.8''}{40^{\circ} 7' 31.2''}$ կուրգանը և նույն ուղղությամբ
 խփելով $\frac{62^{\circ} 12' 13.24''}{40^{\circ} 8' 16.58''}$ կուրգանին՝ վերջանում է սահմանակցու-
 թյունը Կոտայքի և Բաշ-Պյառնիի գավառականների հետ՝ դուրս
 թողնելով Ն. Արարիկի, Քանաքեռ, Ալման, Ջրվեժ, Շոր Բու-
 լաղ և Ջրաշեն գյուղերն իրենց հողերով։ Այս կուրգանից սահ-

մանագիծը լեռնաշղթայով գնում—հասնում է Պյոգազի առուն
 $\frac{62^{\circ} 8' 53.75''}{40^{\circ} 6' 20.8''}$ վերջանելով դեպի սահմանագծումը. Պյո-
 գազի ապով ուղիղ իջնում է հասնում է Հրազդան գետի
 հետ՝ $\frac{62^{\circ} 9' 36.9''}{40^{\circ} 9' 32.9''}$ կուրգանում՝ դուրս թողնելով վերին-
 և ներքին Շենգավիթները։ Դրանից հետո, Հրազդանի
 հոսանքով գնում է Յերեանի այլերներն մոտ, դուրս է
 դալին $\frac{62^{\circ} 8' 54.25''}{40^{\circ} 10' 5.0''}$ կուրգանը, վորանդից լեռնաշղթայով,
 վաղ ուղիղ գծով, դուրս թողնելով Նոր Կոզը գյուղը՝ գնում է
 $\frac{62^{\circ} 9' 12.4''}{40^{\circ} 9' 48.2''}$ $\frac{62^{\circ} 8' 11.8''}{40^{\circ} 9' 40''}$ $\frac{62^{\circ} 7' 52.5''}{40^{\circ} 9' 19.8''}$ $\frac{62^{\circ} 7' 14.8''}{40^{\circ} 9' 20.2''}$
 կուրգանները, վորով վերջանում է սահմանակցությունը
 Հրազդան գավառակի հետ։ Նույն կուրգանից սահմանագիծը
 անցնում է և հասնում $\frac{62^{\circ} 7' 9.4''}{40^{\circ} 9' 29.8''}$ $\frac{62^{\circ} 7' 9.1''}{40^{\circ} 9' 30.8''}$
 $\frac{62^{\circ} 7' 6.4''}{40^{\circ} 9' 42.1''}$ կուրգաններին դուրս, թողնել Զափարաթայ
 գյուղը՝ գնում է Յիցիանովի բլրակի վրայով $\frac{62^{\circ} 7' 25.2''}{40^{\circ} 10' 14.8''}$
 $\frac{62^{\circ} 7' 5.0''}{40^{\circ} 9' 32.8''}$ կուրգանների վրայով, խփում է ակցիդի քար
 $\frac{62^{\circ} 7' 13.4''}{40^{\circ} 10' 49.8''}$ $\frac{62^{\circ} 7' 11.3''}{40^{\circ} 10' 59.0''}$ $\frac{62^{\circ} 7' 19.0''}{40^{\circ} 11' 23''}$ ին, հաս-
 նում է իր սկզբնականին՝ Աջցիկի քարին, վորով է վեր-
 ջանում և նաև սահմանակցությունը Եջմիածնի գավառի հետ
 Այս սահմանները զբեթե անփոփոխ մնացել են հարյուր
 տարվա ընթացքում, միմիայն ամառի տարածությունների ու
 դաշտերի հաշվին յերբեմնակի աննշան փոփոխությունների
 յեն յենթարկվել։ Դրանցից վերջինն է 1928 թ. փոփոխու-
 թյունը՝ Նոր Մայաթիա գյուղի մոտերքում, վորով քաղաքի
 սահմանագծերը մոտ կես կիլոմետրի չափ փոքրացան։
 Քաղաքի ներկա վիճակը համեմատելով հարյուր տարի
 առաջ յեղած վիճակի հետ, տեսնում ենք, վոր այն ժամանակ-
 վա բոլոր թաղամասերն ու այգետառները մտնում է յին ներ-
 կա սահմանագծի մեջ։

Այս խնդրի պարզաբանման համար մեջ ենք բերում 1930 թ. Յերեան քաղաքի օրինենտիր սովետադիր (տես վերջում) :

Ինակված թաղամասերից Շահարը բռնել է ներկա Արտի-յան—Նալբանդյան և Լենինի փողոցները՝ սկսելով Գևորգի-դեմից և Համալսարանից քիչ ներքև, տարածվել է մինչև բերդը :

Դեմիր—Բուլաղն լնկնում եր Շահարի արևմտյան կողմը և ընդգրկում եր ներկայի Դեմիրբուլաղի հրապարակն ու շրջակայքը :

Թափաբաշը կամ Կոնդը քաղաքի հյուսիսային բլուրների վրայի թաղերն են՝ Զանգու դեմի ու քաղաքի միջև—ներկա-յիս ել պահել են այդ անվանակոչումը, միայն Կոնդ առհա-սարակ կոչվում է այդ տարածության արեվելահյուսիսում գտնվող Կոնդոն գերեզմանոցի կողքին ընկած թաղերը, իսկ Թափաբաշը դեպի հարավ—արևմուտք յեղած թաղերն է ընդ-գրկում :

Ձորաղեղը ներկայիս ել է այդպես կոչվում և գտնվում է անմիջապես Զանգու դեմի ափին՝ Թափաբաշի ներքևը, գա-րեջրի զործարանի հետեվը :

Նոր թաղը պարսիկների ժամանակ ամբողջապես այդի-յիս և կոչվում եր Խանլըղ այգի : Ռուսների գրավումից հե-տո, այստեղ ապաստանած նորեկ հայ գաղթականները դը-խավորապես տեղավորվեցին այդ այգիներում և վոնչաղնե-լով նրանց՝ վերածեցին բնակելի թաղամասերի : Այդ Նոր թաղն ընդգրկում է մոտավորապես ներկայիս Սուրբուկյան, Ռուբենի և Ամիրյան փողոցների միջև գտնվող թաղերը՝ հասնելով մի կողմից՝ մինչև Կոնդ, մյուս կողմից՝ մինչև Շահար թաղամասը (Արտիյան փողոց) :

Նոր թաղը հարավից նույնպես հասնում է Շահար թա-ղամասին՝ Գոթմեղիսի մոտերքում : Նոր թաղի սահմաննե-րը հյուսիսից կազմում եյին Քոչակուլի այգիները :

Քոչակուլի այգիներն այժմ ել կան, բայց ավելի փոք-րացած տարածությամբ և շուտով անհետանալու վիճակում՝ բնակչինկոտաների կողմից սկսած շինարարության հետևան-քով : Ներկայումս Քոչակուլի այգիների միայն կեսն է մնա-ցել Արտիյան—Ալլահվերդյան—Կոնդ և Քանաքեռի բլուրների միջև ընկած տարածության վրա : Գնունի և Ալլահվերդյան փողոցների միջև ընկած այգիների տեղերն արդեն տներ են շինվել 1927—29 թվերին :

Դալմայի և Նորաղեղի այգիներն Անդհաղաղանում նույն վիճակումն են մնացել ինչ վոր հարյուր տարի առաջ :

Աքառաբան այժմ կոչվում է Նորքաձոր և բռնում է Գետառի ափերին յեղած այգիները՝ Նորքի կամուրջի շըր-ջակայքում :

Դարաբաղը*) բռնում է ներկա Հեղբուշենի ձորը և նույն-պես մինչև այժմ բաղկացած է այգիներից : Նրա վերի մասը կոչվում եր Ղըղըլլալայի այգիներ, վոր չպետք է շփոթել Քա-նաքեռի փոքր կամուրջի մոտ, Զանգուի մյուս ափին գտնվող Ղըղըլլալայի հետ : Վերջինս պատկանում է Քանաքեռին :

Նորք (Ձեռվեքջի) նույնպես այժմվա Նորք թաղամասն է, վորի այգիներն ինչպես այժմ, նույնպես և հարյուր տարի-առաջ ել միացած եյին և խառնված քաղաքի այգիների հետ :

Խոսրովաբաղի ավերակների և այգիների տեղը բռնու-մ են ներկա Նոր Մեղրի թաղամասի, շերամապահական փայանի և քարհանքերի շրջակա տարածությունը (Դավայաթաղ), վորի այգիների տեղ ներկայումս սկսել են թաղեր կառուցել նորեկ արևմտահայ գաղթականները՝ 1927 թվից սկսած :

Սաղյիքար բռնում է կայարանի, գերեզմանոցի ու քա-ղաքի միջև գտնվող բանջարանոցները, վորոնց միջից ներ-կայիս անցնում է յերկաթգծի քաղաքային մասը, այստեղ

*) Դարաբաղ է կոչվում հայեվ այն այգիների խումբը, վոր գը-նվում է ներկա Նոր Կողբ (խառաքս Սաղյիքար) և Նորաղեղի այգի-ների միջև, Եվթիածնի խնուրուց ներքեվ, Զանգուի ափին՝ Անդրբուր-գանում :

նույնպէս սկսել են շինվել նոր թաղամասեր ու գործարաններ (Ճեղաղաղործարան, Կարբիլ, սառցարան և այլն) :

Մնացած տարածութիւնները, վարոնք չեն նշանակված ուրվագծի վրա, բացի կայարանի թաղամասից, սկսել են բլնակելի դառնալ միմիայն Խորհրդային Իշխանութեան ժամանակ : Դրանք են՝ Բաժրակաղործարանի բանվորական ավա-նը՝ կայարանի հարավային կողմը. դրա վերեւում Թոխմա-խան լճի և Ներքին Շենքավիթի միջև բռնել և Նոր Բյուլթա-նիա, Թախմախան լճից վերեւ գտնվում են Գաճի գործարանն ու Նոր Արեշ ավանը : Թոխմախան լիճն այժմ չընթացատված և աներով և գործարաններով :

Վերին և Ներքին Շենքավիթների, Կաշեգործարանի ու Գերեզմանոցի միջև կազմված են նույնպէս նոր թաղամա-սեր, վորոնցից կարեւոր և հիշատակել Մ-բլ շինարարական թաղամասը, վոր ծածկում և Ներքին Շենքավիթի և Բաժրակ-կոժի միջև ընկած տարածութիւնը :

Նույնիսկ մի քանի տարի առաջ քաղաքի և հին կայարա-նի միջանկյալ մի քանի վերոտ տարածութիւնը բռնում էյին միայն այգիներն ու պարտեզները, իսկ Ներկայիս նոր շինա-րարութեան հետեւանքով դրանք անհետանալու վրա յեն :

Բնակութիւններ սկսված են նաև Անդրհրազդանի չընա-նում (Դարմա և Նորագեղ), վորտեղ, 1923 թ. մայիսին ար-ձանագրված մոտ 25 հարյուր բնակչի գիմաց, 1926 թ. դեկ-տեմբերին ցուցակագրվեց արդեն մոտ 1000 բնակիչ (858 հա-դի, կամ 234 ընտանիք և 25 միայնակներ) :

1897 թ. մարդահամարի ժամանակ Յերեւան քաղաքի ծալրամասերն էյին կազմում՝

ԱՐԿԱՐՑԱՆՆԵՐ	Արական	Իգական	Գոճից	Ծանոթութեան
1. Զորագէշի	307	233	540	Փողոց Թեմիք քաղա- գի թաղամասում
2. Նորք	275	215	490	
3. Զեմիարչի	22	20	42	Ապագայից և անու- նը
4. Մարտիանսի Սլաբոգ- կա	239	178	417	Կոմունարների ալգու- նետիք
5. Հին Սերգ	84	2	86	
6. Հին Բայազետի սրա- բակա	38	20	58	
7. Շիրաջի մոնլա	125	100	225	Շերմապանական կա- յանի և Դեղառ գետի միջև
8. Թախմախան լիճ	121	114	235	
9. Եղմիածնի խնուր վր- բայի տներ	200	111	311	Անդրհրազդան իսկ Ներկայիս ծալրամասերն են հաշվվում (1926 թվի տըլ- յալներով)՝

1) Անդրհրազդան (Դարմա և Նորագեղ) բն. 858 շունչ :

2) Հիդրոշենի ձորը (բնակչութիւնն առանձին չի հաշ-ված) :

3) Նորք 1016 բնակիչ :

4) Յերկաթուղու կայարան և բաժրակի գործարանի չըն-թակալքը (Նոր Բյուլթանիա, Նոր-Արեշ) 663 բնակիչ :

5) Թոխմախան լիճ (բնակչութիւնն առանձին չի հաշ-ված) :

Բնակչութիւնը Յերեւան քաղաքում սրտեից հարյուր տարի առաջ 1830-ական թվերին գատաւորված էր հետեւյալ կերպ :

**ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԱԲԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԸՍՏ ԹԱՂԱՄԱՍԵՐԻ
1880-ԱՎԱՆ ԹՎԵՐԻՆ**

Աղյուսակ № 1

ԹԱՂԵՐ	Աղյուսակ	Ըստ Շրջանի կա- տարած աշխարհագրի				Ըստ Շահաթունու			
		Բ ն ա կ ի չ				Բ ն ա կ ի չ			
		Տնա-	Արակ-	Իգակ-	Գու- մար	Տնա-	Արակ-	Իգակ-	Գու- մար
1. Շէնար և նոր թաղ	1. Հայ	244	530	468	998	191	453	410	863
	բնիկ	239	612	529	1141	352	890	794	1684
	յեկվոր	483	1 142	997	2139	543	1343	1204	2547
	գումար	802	1627	1572	3199	742	1552	1513	3065
2. Խալամ	Ընդամենը	1285	2769	2569	5338	1285	2895	2717	5612
	1. Հայ	277	589	587	1176	243	633	522	1154
	բնիկ	90	198	194	392	11	23	17	40
	յեկվոր	46	101	94	195	—	—	—	—
2. Թափաբաշ (կոնդ և Զո- րապյուղ)	գումար	413	888	875	1763	254	655	539	1194
	2. Խալամ	594	1333	1204	2537	517	1179	1111	2290
	Ընդամենը	1007	2221	2079	4300	771	1834	1650	3484
3. Դեմիր-Բու- լաղ	1. Հայ	—	—	—	—	—	—	—	—
	բնիկ	48	118	112	230	50	132	110	242
	յեկվոր	48	118	112	230	50	132	110	242
	գումար	411	789	806	1595	409	868	837	1705
4. Նորթ (Զո- րապյուղ)	2. Խալամ	459	907	918	1825	459	1000	947	1947
	Ընդամենը	80	197	181	378	84	287	241	528
	1. Հայ	16	41	38	79	19	58	47	105
	բնիկ	96	238	219	457	103	345	288	633
Ընդամենը քաղաքում	յեկվոր	601	1316	1236	2552	518	1372	1173	2545
	գումար	393	969	873	1842	432	1103	968	2071
	2. Խալամ	46	101	94	195	—	—	—	—
	Ընդամենը	1040	2386	2203	4589	950	2475	2141	4616
Ընդամենը	2. Խալամ	1807	3749	3582	7331	1668	3599	3461	7060
	Ընդամենը	2847	6135	5785	11920	2618	6074	5602	11676

Ներկայիս թաղերի հին բաժանումներն անհետանում են և նրանց փոխարինում են նոր տիպի բաժանումներ :

1926 թ. մարդահամարի նյութերի վերոշ մասը (ընտանե-
կամ թերթիկները) մշակված է ըստ առանձին շրջանների,
վերոնց հիմք և ընդունված ակադեմիկ թամանյանի՝ Յերե-
վանի նոր հատակագիծը :

**ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԱԲԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԸՍՏ ՆՈՐ
ՀԱՏԿԱՑՎԱԾ ՇՐՋԱՄԱՍԵՐԻ, 1926 ԹՎԻՆ**

Աղյուսակ № 2

Շրջամասի անունը	Ընտանիքների թիվը		Միայնակներ	Ընդամենը բնակչություն	
	Ընդամենը	Նրանց անդամների թիվը			
1. Կենտրոն 1 քաղմաս	7824	24.010	1794	25.804	
2. » II »	1636	5.094	361	5.455	
Գումարը	9460	29.104	2155	31.259	
3. Շրջագիծ 1 քաղմաս	1746	5.992	254	6.246	
4. » II »	2293	6.601	630	7.231	
Գումարը	4039	12.593	884	13.477	
5. Մայրամաս 1 քաղմաս	456	1.644	36	1.680	
6. » II »	2754	10.056	415	10.471	
7. Նորք 1 քաղմաս	232	995	21	1016	
8. Յերկաթգիծ II քաղմաս	524	1545	118	1663	
9. Անդրհրապարան »	234	833	25	858	
Գումարը	4200	15.073	615	15.688	
Այդ թվում	1 քաղմաս	10.258	32.641	2105	34.746
	II »	7.441	24.129	1549	25.678
	Գումարը	17.699	56.770	3654	60.424
Բացի այդ չեն նշանակված ըստ թաղամասերի*)	119	—	—	4.189	
Ընդամենը Յերևանում	17.818	—	—	64.613	

*) Այս խմբի մեջ են հաշված զուրբը, մանկատները, հիվանդանոց-
ները, ուղղիչ տունը, փողոցներում ցուցակադրվածներն և այլն :

Կենտրոն հաշված են, ըստ թափանցանի ծրագրի, ներքին չբնական փողոցի ներքուստ գտնվող թաղամասերը: Երկրամաս հաշված են յերկու չբնական փողոցների միջև գտնվող թաղերը, իսկ ծալքամասը՝ արտաքին չբնական փողոցի գրեթե կողմն ընկած ընդարձակ տարածությունները: Բնակչության գրեթե կեսն ապրում է քաղաքի կենտրոնում:

Քաղաքը չունենալով գյուղատար հողորդակցություն միջոցներ (արածվալ, ձիաբարձ կամ ավաթաբուսային)՝ աճում է ի հաշիվ կենտրոնական թաղամասերի և քաղաքական թաղի:

Այդ և պատճառ, վեր նախկին յերկու հարկից վեր ափսոսաբար չենքեր ունեցող Յերեանում ներկայիս չենքում են չորս և նույնիսկ 5 հարկանի չենքեր:

Ինչպես տեսանք, քաղաքի սահմանադեկը չեն ընդարձակվել հարյուր տարվա ընթացքում, և չինտարարությունը կատարվել է ի հաշիվ կանաչ տարածություն կրճատման:

Հարյուր տարի առաջ ըստ Եռանի*) Յերեանում ալ-դինների տարածությունը հետեվյալ պատկերն ուներ:

ՅԵՐԵԱՆԻ ԿԱՆԱԶ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, 1830 ԹՎԻՆ

Աղյուսակ № 3

	Այգիների թիվը	Ցարածություն որովաքով ^{*)} քմ.
Ա. ԿԱՆԱԶԱՐ		
ա. Թաղված մասերում		
1. առերին կից	872	1246.5
2. առանձին	127	1186.5
բ. Անբնակ մասերում	474	2499
Գումար	1473	4932
Բ. ԲԵՏԱԿԱՆ	35	123
Ընդամենը	1508	5055

*) Եռանի աղյուսակի ըստ 1844 և 1851 տվյալներն իրար փոքր ի նշ հակառակ են:

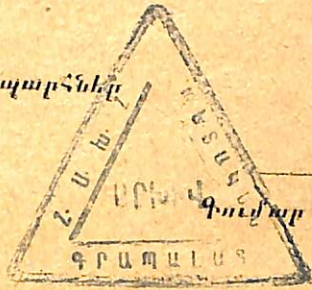
**) Աղյուսակը հաճախ և մոտ մեկ դեպքում կամ մեկ չորսը խալվարի (Եռանի 1844 և 1851):

Վերածելով հեկտարներին՝ ստանում ենք 5425 հեկտար: Դրա դիմաց 1929 թ. ունեցել ենք, Կենտրոնական գյուղատնտեսական տվյալներով, ծառայողների ալգիններ 362,5 հեկտար և խաղողի ալգիններ՝ 1137,3 հեկտար, ընդամենը՝ 1499,8 հեկտար կամ մոտավորապես 4 անգամ ավելի քիչ, քան հարյուր տարի առաջ: Այդ կրճատված տարածություն վրա ներկայիս չենքում են փողոցներ, հրապարակներ և շինություններ՝ իրենց փոքրիկ բակերում ունեցած պարտեզներով: Վերջիններս 1929 թ. ալգինների և պարտեզների տարածություն մեղ չեն մտել:

Այնուամենայնիվ, մինչև այժմ քաղաքի սահմանադեկում ընդգրկված տարածություն միայն մեկ մասն է ընդգրկվել շինություններով, մնացած մեծ մասը դեռ մինչև այսօր էլ բնակված են՝ պարտեզներով, ալգիններով, բոտաններով մշակվող արտերով և կամ կաղմում են ամալի տարածություններ (քոս): Այդ մասին շատ հետաքրքիր են Յերեանի Գավհողքամանի տվյալները՝ հողերի տեսքի վերաբերյալ (1927 թվին սահմանադեկով):

Հողերի տեսքերը

	Դեպքում	Հեկտար
1. Այգի	968	1058
2. Վարեահող	1624	1775
3. Արոտ (դուր)	2245	2454
4. Քարալիներ	60	66
5. Խճուղի	12	13
6. Կայարան և յերկաթգիծ	47	51
7. Կառուցումների տակ	243	266
8. Գերեզմանոց	10	11
9. Հրազդան դեպք	35	38
10. Սալառար ճանապարհներ	20	22
11. Թափամարան լիճ	3	4



Գումար 5267 5758 17

Կանաչ տարածության կրճատումը շարունակվում է և այսօր:

Արդեն անհետանալու վրա յեն Սապկիքարի այգիներն, իսկ Քոչակլուի և Գետառի շրջաններում նույնպես այգիների տարածությունն որ ավուր կրճատվում է:

3. ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐՆԵՐ, ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐՆԵՐ ՅԵՎ ԱՅԼ ՀԱՇՎԵՀԱՄԱՐՆԵՐ

Յերը ուսմանը տիրապետեցին Յերեանի խանության և իրենց սահմանները տարածեցին մինչև Արաքս գետ, անհրաժեշտություն զգացին ծանոթանալ իրենց նորադրավ յերկներին և կատարեցին համատարած աշխարհագիրը (камеральное описание) վորի մեջ մտան ներկա Անդրկովկասի բոլոր շրջաններն էլ:

Այդ աշխարհագրի նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվեցին 1827 թվին, իսկ ամբողջական ավարտվեցին 1834 թվին: 1835 թվի փետրվարին լավեցին զեկուցումներ աշխարհագրի արդյունքների մասին, իսկ արդյունքները հրատարակվեցին «Обозрение Российских владений за Кавказом» 4 հատորանոց աշխատության մեջ, 1836 թվին:

Առանձնապես Հայկական Մարզում աշխարհագիրն սկսվեց 1829 թվի ապրիլին և վերջացավ 1832 թվի մայիսին՝ տեկելով յերեք տարի, բայց մեծ ընդհատումներով թե պատերազմական գործողությունների և թե համաճարտկների ու հիվանդությունների հետևանքով: Այդ աշխարհագիրը ղեկավարել և Հայկական նահանգի Փինանսական մասի վարիչ Ի. Շոպենը, վոր աշխարհագիրը կատարելու ընթացքում վոչ միայն յերկարատե հիվանդացել է, այլև յերբեմն ստիպված է յեղել շրջակա դյուղերի բնակիչներին հավաքել ու պատերազմական գործողություններ ղեկավարել: Հաճախ, ինչպես հիշում է ինք, Շոպենն աշխարհագիրը մի շրջանում կատարելուց հետո, շնորհիվ պատերազմական գործողու-

թյունների ավերածությանց, նույն վայրն ստիպվել է կրկին աշխարհագրի յենթարկել:

Վարովհանե հայտնի է, թե Յերեան քաղաքի աշխարհագիրը 1829—32 տարեթվերից վորի մեջն է կատարվել, ուստի և պայմանականորեն ընդունում ենք 1830 թվականը և ներկա աշխատության մեջ ամեն տեղ այն հիշատակելու յենք պայմանականորեն, վորպես այդպիսին: Շոպենը իր ղեկավարած վերջին աշխարհագրի տվյալները մանրամասնորեն դրի առավ իր «Армянский область» աշխատության մեջ, վոր և արժանացավ տկադեմիական մրցունակի:

Հետագային աշխարհագիրները վորոշ տարի ընդմիջումներով կրկնվեցին, ինչպես, որինակ՝ 1850 թ. 1859, 1863-ին, 1873 և այլն: Թեև 1850, 1859 և 1863 թվականների աշխարհագիրների պաշտոնական փաստաթղթեր չեն չկարողացա ձեռքի տակ ունենալ, բայց նրանց տվյալներից ոգտվում ենք «Кавк. Календар»-ներից կառարած մեջբերումներով:

Ռուս-թրքական պատերազմին հաջորդող շրջանում 1886-ին ամբողջ Անդրկովկասում կադմվեցին բնաանեկան ցուցակներ (посемейные списки):

1897 թ. կատարվեց համառուսական առաջին մարդահամարը:

1917 թվին կատարվեց քաղաքային բնակչության մարդահամարը, վորի տվյալները մինչև այժմ մասամբ կորած են համարվում:

1922 թ. մայիսին կատարվեց Յերեան քաղաքի բնակչության մարդահամարը:

1923-ին դարձյալ մայիս ամսին կատարվեց Համամիութենական քաղաքային բնակչության մարդահամարը:

1926 թվին ղեկոնծրերի 17-ին կատարվեց Համամիութենական բ. մարդահամարը, վոր ՀՍՍՀ-ի համար առաջին

խորհրդային մարդահամարն էր, վերջինս 1920 թվի խորհրդային մարդահամարը չկարողացավ ընդգրկել Հայաստանը:

1930 թ. ապրիլի 25-ին կատարվեց Անդրկովկասի մեծ քաղաքների բնակչության հաշվահամարը:

1914 թվին համաշխարհային պատերազմին նախորդող շրջանին, ինչպես նաև զանազանության տիրապետության շրջանին, Յերևան քաղաքում աշխարհագիրներ, մարդահամարներ և կամ այլ տիպի հաշվահամարներ տեղի չեն ունեցել: Այդ շրջաններին այս կամ այն վիճակադրական որդանները կողմից կատարվել են միմյալ հաշվարկումներ, վարենցից և մենք ոչավում ենք:

4. ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՄԱՐՁԱԿ ԹԻՎԸ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Պարսկական և ռուսական իշխանությունների որոք Յերևանը «Հայկական մարզի» ամենամեծ քաղաքն էր:

1830 թ. Հայկական մարզի 1000-ից ավելի բնակիչ ունեցող բնակավայրերը հետևյալներն էին:

Աղյուսակ № 4

1. Յերևան Նորքով միասին	11.920
2. Նախիջևան	5.470
3. Որդուբաթ	3.444
4. Վաղարշապատ	2.175
5. Զահրի (Նախիջևանում)	1.880
6. Ուլուխանլու	1.737
7. Ակոուի (Սուրմալու)	1.358
8. Գալա (Նոր Բայազետ)	1.346
9. Վեդի Ուլյա (Բեյուք Վեդի)	1.244
10. Գոզը (Սուրմալու)	1.119

Այստեղից պարզ յերևում է, թե ինչ քաղաքական և արևմտեական մեծ դեր էր կատարում Յերևանը:

Բայց պետք է հիշատակել, վոր Յերևանը մեծ քաղաք էր այն ժամանակները նաև Անդրկովկասյան մասշտաբով՝ լինելով Թիֆլիսից և Նուխուց հետո ամենամեծը: Տվյալները վերաբերում են 1830-24 թ. աշխարհագրին):

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԵԾ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ 1830—34 ԹՎԵՐԻՆ

Աղյուսակ № 5

№	Քաղաք	Ընտանիք	Բնակչություն (միմյալ արական սեռը)
1	2	3	4
1.	Թիֆլիս	4,936	11,581
2.	Նուխի	2,797	7,385
3.	Յերևան*)	2,847	6,135
4.	Ախլաթ	2,734	5,864
5.	Շամախի	2,233	5,566
6.	Շուշի	1,698	5,059
7.	Գյանջա	2,468	4,582
8.	Բազու	1,393	3,893
9.	Քութայիս	4,028	1,061
10	Գյումրի (Լենինական)	Գյուլ էր	1,744

Ռուսական տիրապետությունից առաջ վիճակադրական ստույգ տեղեկություններ չկան Յերևանի բնակչության մասին:

Ըստ Շուսենի հաշիվների, նախքան ռուսական պարբեր կողմից Յերևանի գրավումը (1827 թ. հոկտեմբեր 1-ին)՝ պարսկական իշխանության որոք Յերևանի բնակչության թիվը պետք է հաշվել մինչև 2400 ընտանիք: Ընդունելով ընտանիքի միջին մեծությունը 5 անձ (ըստ Շուսենի հաշիվ—

*) Յերևանն ըստ «Обозрение»-ի տվյալների, վարչից ուղարկել ենք մյուս քաղաքների տվյալները կազմելու համար, ուներ 2750 ընտանիք և 5900 արական բնակիչ, տասնից Նորք արվարձանի:

կան մարդի համար ընդունած միջինը՝ ստանում ենք 12.000 հոգի (առանց Նորքի)։ Բայց վորովհետև 1830 թ. Յերևան քաղաքում ընտանիքի միջին մեծությունը հավասար էր՝ հայերինը 4,24 անձի, իսկ իսլամներինը՝ 4,06 անձի, ուստի և Յերևանի բնակչությունը պարսկական իշխանությունից որոք մենք հաշվում ենք 10.050 բնակիչ։

1830 թ. ավյալներով հաշվի առնելով նորեկ հայ դավթականությունը (1842 հ.) և Նորք թաղամասի բնակչությունը (457 հոգի) և ըստ այնմ հաշվարկումներ կատարելով՝ կարող են ունենալ զեթ մոտավոր ավյալներ Յերևան քաղաքի պարսկական իշխանությունից որոք ունեցած բնակչության և ըստ ազգությունների դասավորման մասին։

ՅԵՐԵՎԱՆԸ 100 ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Ազյուսակ № 6

№ №	Ազգություններ	Պարսկական իշխանության որոք, նախքան 1827 թ.		Ռուսական իշխանության սկզբներին, 1830 թ.			
		Ընտանիք	Բնակիչ	Ընտանիք	Աղական	Իգական	Գումարը
1.	Իսլամ	1800	7300	1807	3749	3582	7331
2.	Հայ	ա. բնիկ		601	1316	1236	2552
		բ. » (բողա)	650	46	101	94	195
		գ. դավթական	—	393	969	873	1842
		Գումարը	650	1040	2386	2203	4589
	Ընդամենը	2450	10050	2847	6135	5785	11920

Այսպիսով տեսնում ենք, վոր պարսկական իշխանությունից որոք Յերևանն ավելի պակաս բնակիչ ուներ, քան 1830 թ. Ռուսական իշխանությունից սկզբին։

Քաղաքական վտիտություն հետևանքով հեռացված իսլամները թիվը չառնան (եր*), ինչ վոր ցույց է տալիս և մեր այս ազյուսակը, իսկ բնիկ հայերի կողքին ավելացան յեկվոր հայերը։

Այսպիսով ստանում ենք քաղաքական վտիտացման հետևանքով

Հայերի աճում 66,87 տոկոս

Իսլամների » 0,42 տոկոս

18,61 տոկոս

Ռուսական տիրապետության առաջին որերի համար մենք ունենք մի քանի աղբյուրներ՝ Յերևան քաղաքի բնակչություն թիվը պարզելու համար։

Դրանցից առաջինը պաշտոնական հրատարակություն է — Սնդրիովկատի 1829—34 թ. թ. աշխարհագրի արդյունքները պաշտոնական հրատարակություն**), յերկրորդ աղբյուրը հայկական մարզում աշխարհագիրը կատարող Շաղենի ավյալներն են՝ յերկու վարիանտով և յերրորդը Ժամանակակից տեղեկագիր Շահխուբունու աշխատությունն է։

Ըստ այդ աղբյուրների, Յերևանի բնակչությունը հետևյալը պատկերն է տալիս։

*) Շաղեն էջ 540.

**) „Обозрение“ — изд. 1836 г.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ 1830-ԱՎԱՆ ԹՎԵՐԻՆ

Աղյուսակ № 7

Աղբյուրը	Յերեւանի առանց Նորքի			Այլ թվում կան	Նորք (հայեր)	Ընդամենը
	Հայ	Թաթար	Գուրմալ			
1	2	3	4	5	6	7
1. Ըստ աշխարհագրի (միայն արական սեռ)	2148	3752	5900	5900	—	—
2. Ըստ Շոպենի (եջ 544 և 644)	4132	7331	11463	6135	457	11.920
3. Ըստ Շոպենի (եջ 468)	6125	5338	11463	—	457	11.920
4. Ըստ Շահխաթունու	3982	7060	11042	6074	633	11.675

Աշխարհագիրներն առհասարակ հաշվի եյին առնում՝ արական բնակչութիւնը, այն եւ դուրս թողնելով վորոշ տալերը (որինակ՝ աղնվականներին)։ Ըստ Շոպենի (եջ 690) Յերեւանում կային արական սեռից խան 22, բեկ և սուլթան՝ 167, մելիք և աղալար 29, դեռ չհաշված հոգևորականութիւնը՝ թվով 398 հոգի և այլն։ Ուրեմն պաշտոնական աշխարհագրով—յեթե հաշվելու լինենք այդ բոլորը—աովելի մեծ թիվ կստացվի քան մյուս աղբյուրներից։

Միաժամանակ պետք է դիտել, վոր Շահխաթունի և Շոպենի ավյալներն իրար մոտենում են միայն 245-ի տարբերութեամբ։ Նույնպես մոտենում են իրար ըստ աղբյուր-

*) Նորքի բնակչութեան տարրերութիւնը բոլորով եւ նրանից, վոր հաշվանարար Շահխաթունին Նորքաձորը (Արասաղարտին) հաշվել և Նորք թաղամասի վրա, այնինչ ըստ Շոպենի, Նորքաձորը բուն Յերեւանի մասն է կազմում։

թիւները դասավորման ժամանակ Շոպենի ա. վարիանտը Շահխաթունու հետ։ Վերջինիս մոտ հաշվելով նաեւ Նորքը՝ հայերը կազմում են 4615 հոգի, իսկ Շոպենի ա. վարիանտը՝ 4589 հոգի։

Այդ բոլորից հետո մենք չենք սխալվի, յեթե վորպէս չիմք բնդունելու լինենք Շոպենի առաջին վարիանտը (աղյուսակ № 7, յերկրորդ սող)։ Շոպենի բ. վարիանտի դասավորումն ըստ աղբյուրների պետք է համարել պարզապէս թյուրմտացութեան արդյունք։

Այսպիսով՝ 1830 թվին Յերեւան քաղաքի բնակչութիւնը պետք է հաշվել 11920 հոգի։

Պետք է չեղտել մի հանգամանք ևս՝ թե պաշտոնական աշխարհագիրը, թե Շոպենը և թե Շահխաթունին 1830-ական թվականներին Յերեւանում ուրիշ աղբյուրից ցույց չեն տալիս, մինչդեռ ուսանելի ներկայութիւնը անհերքելի լիստ էր, ըստ Շոպենի, կային 3 ուղղափառ հոգևորականները և, բացի ծառայողներից, նաեւ ուսուցիչներ։ Որթողութեան թիվը հաշվական մարդում, ըստ Շոպենի, 3000 էր (եջ 654)։ Պետք է յենթադրել, վոր դրանց մի կարեւոր մասը նույնպէս բնակվում էր Յերեւան քաղաքում։ Այս բոլոր բանցատրութիւններից պետք է յեզրակացնել, վոր 11.920 հոգին Յերեւանի մշտական բնակիչներն էյին և վոր թե առկա բնակչութիւնը։

5. ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԱՃՈՒՄԸ 100 ՏԱՐՎԱ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ

Յերեւան քաղաքի բնակչութեան աճումը տեղի չի ունեցել նորմալ տեմպով։ Յերեւան տասնյակ տարիներով աչք աճումը կանգ է առել, իսկ յերբեմն եւ բուռն թափով առաջ է անցել։

Այդ մենք տեսնում ենք հետևյալ աղյուսակից, վոր տալիս է աճման գլխաւոր հանգույցները։

Մենք տեսնում ենք, վոր 1830—1873 թ. թ. քաղաքը վոր մի աճման նշույլ չի ցույց տալիս, թեև, կարծես, վորք

**ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱ ԱՃՄԱՆ
ՏԵՄՊԸ**

Աղյուսակ № 8

Թվականներ	Բնակչու- թյան թիվը	1830 թ. ըն- դունելով 100	1914 թ. ըն- դունելով 100
1	2	3	4
1830**	11920	100	40,6
1854*	13567	113,8	46,2
1859*	12267	102,9	41,8
1863*	12801	107,4	43,6
1873*	12505	104,9	42,6
1873**	11933	101,5	40,7
1886**	14738	123,6	50,2
1897**	29006	243,3	98,8
1914***	29366	246,4	100
1914****	32.000	268,5	109,0
1916*	51.286	430,3	174,6
1920****	40—50.000	340—420	137—171
1922**	46.642	391,3	158,8
1923**	47.521	398,7	161,8
1926**	64.613	542,1	220,0
1930**	79.397	666,1	270,4

*) Ըստ Կովկասյան որսացույցի:

**) Ըստ պաշտոնական աշխարհագիրների և մարդահամարների:

***) Ըստ վիճակագրական Կոմիտեյի արելիմոյին տվյալների:

****) Ըստ մեր հաշվարկման (տես էջ 37) 48.000 հոգի:

ինչ աճում է մինչ 1854 թ.: Սակայն այդ պեսք և ընդունել վորպես սխալ հաշվարկությունների արդյունք, կամ մասնա-նշել հետադա անկում՝ քաղաքի աճման մեջ, վոր ազելի հա-վանական է*):

1873 թվից սկսում է քաղաքի աճումը նախ՝ թույլ աեմ-տով, մինչև 1886 թ., ապա՝ շատ ուժեղ, 1886—1897 թ.:

1897 թվից հետո աճումը կրկին կանգ է առնում, մինչ 1914 թ., ապա արագ տեմպով աճում է մինչ 1916—1917 թ., վորից հետո սկսում է բնակչության նվազումը, վոր և չարունակվում է մինչև 1922 թ., վորից հետո սկսում է քաղաքի աննախնթաց աճումը:

1830—1886 թվականների տվյալները ներկայացնում են քաղաքի մշտական բնակչությունը իսկ 1842—1930 թ. ներին առկա բնակչությունը

Կանգ չենք առնում թույլ աճման շրջանների վրա, այլ միայն անհրաժեշտ է լուսարանել յերկու արագընթաց աճ-ման շրջանների (1886—1897 և 1922—1930 թ. թ.) աղ-դակները:

1886—1897 թիվը բնակչության թիվն ուղղակի կրկնա-պատկված է՝ 14.738-ից հասնելով 29.006 հոգու, տալով բացարձակ աճում 14.268 հոգու, կամ առանձնեկ տարվա մեջ տարեկան միջին աճում 6.13 տոկոս:

Այս աճման հիմնական գաղանիքներից մեկն առերե-վույթ է, վորովհետև 1886 թվին հաշվի յե առնված մըշ-տական բնակչությունը, իսկ 1897-ին՝ առկա բնակչությու-նը: 1886 թվին Յերեվանում զորքը հաշվի չեք առնված, մինչդեռ 1897-ին զորքի թիվը Յերեվան քաղաքում հասնում էր 2264 հոգու: 1897 թվին Յերեվանում ապրողներից Յերե-վանի նահանգից գուրս էյին ծնվել 5455 հոգի: Իսկ Յերե-վանի գաղառում ծնվածները կազմում էյին միայն 14.311

*) Ըստ «Кавказ. Калнед.»-ի 1850-ական թվականներին Յերե-վանում մահանում էյին տարեկան մոտ 800 հոգի:

Հոգի: Այսպիսով, յեթե մոտավորապես 5.000 հոգի նվազեց-
նենք ընդհանուր աճումից, իբրև մշտական և առկա բնակ-
չության տարբերություն, այդ դեպքում ե՛լի մնում է 9.000
հոգու աճում՝ տաննեկ տարվա մեջ, կամ տարեկան միջին
աճումն անում է 4,53 տոկոս:

1886—1897 թ. աճման հիմնական ազդակը մնում է տըն-
տեսական ֆակտորը:

Յերկաթուղին մոտենում էր Արարատյան դաշտին և
այս պատճառով յերկրի առետուրը կենդանություն էր ըս-
տանում, մանավանդ այդ շրջանը զուգադիպում էր նաև
բամբակամշակության զարգացման: Այս առնականաց Յե-
րեվանը միակ համապատասխան կենտրոնն էր, ուր կարելի
յէր կենտրոնացնել արտահանման նյութեր, մեծաքանակ
առաքումներ անել կարողանալու համար և ուր կարելի յէր
կենտրոնացնել մեծաքանակ ներմուծման նյութեր՝ յերկրում
բաշխելու համար:

Բայց յերբ յերկաթուղին յեկավ և մի անկյուն թողեց
Յերեվանին, այդ ժամանակ Յերեվանի աճումն եւ կանոն ա-
ռավ, վերսկսեաւ Նշմլածին, Ուլուխանլու, Արարատ, Նո-
րաշեն, Նախիջևան և մանավանդ Ղաթարլու կայարանները
հաշվին Յերեվանը, վերապա առեվտրական կենտրոն, հե-
տզհետե կորցնում էր իր դեմքը, նաճանալանդ պարսկական
աղբանքներ այլևս կարիք չունեյին ուղտերով հասնելու
Յերեվան և ապա այնտեղից դեպի Ռուսաստան գնալ, նրանք
ուղղակի Ջուլֆայից բարձվում էյին դեպի համապատաս-
խան կենտրոններն, առանց Յերևան քաղաքը հանդիպելու:

1914—16 թվի աճումը զուտ քաղաքական պատճառներ
ունեւր, վերսկսեաւ 1914-ին այնտեղ ապաստանեցին հին—
գայազեացիներն ու ալաշկերացիները, իսկ 1915 թվին՝ Յե-
րեվանից ավելի մեծ մի քաղաքի—Վանի բնակչությունը:
Այս և պատճառը, վոր 1916 թ. Յերեվան քաղաքի բնակիչ-
ներից՝

Բնիկներ եյին

22,001 հոգի

Ժամանակավոր յեկվորներ՝

29.285 հոգի

Ընդամենը՝

51,286 հոգի

Հետադարձ 1916—1920 թվերին մահը մեծ հունձք
արեց այդ յեկվորների մեջ՝ չխնայելով նաև լեռնիկներին*) : Այս
և պատճառը, վոր քաղաքը, չնայած յեկվորների մեծ հո-
սանքներին, ե՛լի նվազելով ու նվազելով՝ 1922 թվին խոր-
հըրդարին իշխանության ձեռք հասավ, 46.642 բնակչով:

1922—1930 թվի կազմում է Յերեվանի քաղաքի աճման
պատճառյան մեջ յերկրորդ, բայց ավելի մեծ թափով աճ-
ման շրջան:

Թուգներով մի կողմ 1922 թվի հաշվահամարը, վոր իր
մեթոդներով մի քիչ տարբերվում էր, մենք վերցնենք 1923
թվի:

1923 թ. մայիսից մինչև 1926 թ. դեկտեմբերը յերեք
տարվա և 7 ամսի մեջ Յերեվանի բնակչությունը 47.521-ից
բարձրացավ 64.613-ի, կամ տալով տարեկան միջին աճում
8.93 տոկոս:

1930 թ. ապրիլի 25-ին քաղաքի բնակչությունը հասավ
79397 հոգու, կամ 1926 թ. դեկտեմբերից մինչ 1930 թ.
ապրիլ (3 տարի և չորս ամիս) տալով տարեկան միջին աճում
7,64 տոկոս:**)

*) Տեա Բ. Իշխանյանի «Տոտաղանքի և աղետի աշխարհից» և Զ-
կորկոտյանի «ձեթմի ջարդից դեպի կարմիր չինարարություն» գրքերը:

**) 1926—1930 թվի միջին տարեկան աճումը հաշվելիս, 1926 թվից
հանված է դորքի թիվը և այդպիսի վիճակում միայն համեմատության
դրված, վորպեսզի պահպանվի մեթոդական միատեսակությունը: Հաջ-
կենսովիճվարի և Անդրկենսովիճվարների հարվարկումներով առ 1 հունվար
1930 թ. Յերեվան քաղաքի բնակչությունը հաշվված է 86.126 հոգի: Այդ
հաշվարկման և աղբիլ 25-ի մարդահամարի տարբերության մեջ հաշվ-
վում են դորքը, դաշտային աշխատողի գնացողները, կոլխոզ շարժման
պատճառով հեռացողներն և այլն:

Ուրհուդային շրջանի այս աննախընթաց աճման ազդակները կարելի չէ հիշել:

1. Բաղմաթիվ գործարանների հիմնումը (Հիդրոշեն, Կարբիդ, մեխանիկական, կրի, ծխախոտի գործարաններ, մետաղագործարան, Կաշեգործարան, Պոլիդրաֆտոս, Ձեթոճառ, Բամբակապուշ, փայտագործական գործարաններ և այլն):

2. ՀՍԽՀ-ի մայրաքաղաք լինելը, վորով այստեղ կենտրոնացան մի շարք հիմնարկներ:

3. Կուլտուրական կենտրոնի վերածվելը (Համալրության, Կոնսերվատորիա, բաղմաթիվ դպրոցական, գիտական ու կրթական հիմնարկները):

4. Առողջապահական պայմանները լավացումը (բրնձի մշակութան արգելումը, առողջապահական հիմնարկների ցանցի ընդլայնում և այլն):

5. Շինարարական և կառուցողական աշխատանքների հսկայական ծավալումը:

6. ԲՆԱԿԱՆ ԱՃՄԱՆ ՏԵՂԸ՝ ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԱՃՄԱՆ ՄԵՋ

Հետաքրքրությունից դուրի չի լինի բաղմաթիվ ցած ու ցրվի նյութերից հավաքելով այստեղ տալ Յերևան քաղաքի բնական աճման պատկերը: Այդ նյութերը մինչև այժմ չեն հավաքված ու սխտեմիկացիայի յենթադիված: Ամեն մի տարվա սովյալը գտնվում է մի գրքում, և հաճախ տարբեր աղբյուրներ (բոլորն ել պաշտոնական) իրար հակասում են:

ԲՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԸՆԹԱՅԻՐ՝ ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Աղյուսակ № 9

Թվական	Ծնունդ	Մահ	Աճում (+) նվազում (-)	Ամուսնություն	Նյութերի հավաքման աղբյուրը***
1887*	635	427	+ 208	117	Обзоры Энив. гуд.
1891	527	457	+ 70	141	» »
1892**	498	697	- 199	66	» »
1893	460	495	- 35	160	» »
1894	590	504	+ 86	169	Кавк. Календ
1895	625	473	+ 152	173	Обзоры Энив. гуд.
1896	590	501	+ 89	172	» »
1897	589	605	- 16	183	» »
1898	526	629	- 103	192	» »
1899	533	518	+ 15	217	» »
1900	522	446	+ 76	172	» »
1901	588	414	+ 174	188	» »
Ուղղափառ	52	46	+ 6	12	
Սեկանտ	6	5	+ 1	3	
Հայ-լուսավոր.	484	280	+ 204	82	Памятная
Հայ-կաթուղ.	2	1	+ 1	1	
Իսլամ	520	272	+ 248	94	Бнижка
Հրեյա	12	8	+ 4	7	
Սյր	—	1	- 1	1	Эриван.
Գումար	1076	613	+ 463	200	Губерн.
1903	(1000)	(700)	+ 300	(220)	Հաշվարկված է իմ կողմից
1904**	1024	748	+ 276	239	Обзоры Энив. гуд.
1905	979	793	+ 186	180	» »
1906	1178	747	+ 431	232	» »
1907	1312	837	+ 475	293	» »
1908	1169	1026	+ 143	179	Памятн. книж. Энив-гуд
1909	1054	939	+ 115	183	» »
1910	1406	1229	+ 177	254	Обзоры Энив. гуд.
1911	725	616	+ 109	326	» »
1912	786	645	+ 141	222	» »
1913****	759	516	+ 243	(250)	Кавказск. календар.
1914	815	686	+ 129	309	» »

*) Մինչև 1887 թ. հնարավոր չէր լից նյութեր հավաքել, մեկ ախտակի գեանդված է «Кавк. Календ.»-ում, ըստ վորում 1850-ական թվերին տարեկան մահանում էր մոտ 800 հոգի: **) Սուրբայի համահարակ: ***) Սուրբայից առաջիկ էին 488 հոգի, մեռել էին 375 հոգի: ****) Ամեն մի տարվան համապատասխան տարվա գրքում: *****) Փականագծերի մեջ նշանակված ամսանությունների թիվն իմ կողմից է հաշվարկված:

Թվական	Ծնունդ	Մահ	Անում + նվազում	Անուններ թյուն	Նյութերի հա- վաքման աղբույրը
1915	799	1208	- 409	188	»
1916	744	698	+ 46	»	«Ճերմակ ջարդից դեպի հարմիր շինարարութ»
1917	600	500	+ 100	»	»
1918	520	809	- 280	»	»
1919	420	920	- 500	»	»
1920	500	600	- 100	»	»
1921	700	800	- 100	»	»
1922	771	580	+ 191	»	»
1923	1911	630	+ 1281	550	«Խորհրդ. Հայաս. Թվերով»
1924	2064	804	+ 1260	613	»
1925	2497	902	+ 1595	711	»
1926	2724	1115	+ 1609	652	»
1927	2381	1204	+ 1677	533	«Կենսափիճման մշակույթներ»
1928	3091	1296	+ 1795	580	»

Ինչ ենք տեսնում: Աղյուսակը շատ պարզ կերպով ցույց տալիս, Վոր Յերեվան քաղաքը բնական աճման ասպարիզում իրարից խիստ տարբերվող շրջաններ և աղբի:

1891 թվից մինչ 1914 թ., 24 տարվա ընթացքում, քաղաքը բնական աճում և ունեցել 3497 հոգի:

1915—1920 թվերին, վեց տարվա ընթացքում, բնական նվազում և ունեցել 1143 հոգի:

1921—1925 թվերին, Խորհրդային Իշխանության Հաստատման առաջին 5 տարիներում, ունեցել և բնական աճում 4227 հոգի:

1926—28 թվերին, 3 տարվա ընթացքում, արդեն աճումը հասնում և 5081 հոգու:

Աղյուսակը՝

Նախախորհրդ. 30 տարվա աճումը հավասար և 2354 հ.

Խորհրդային 8 տարվա աճումը հավասար և 7435 հոգու:

Պատերազմի և դաշնակցական շրջանի բնական նվազումը չէր ամփոփվում միմիայն վերահիշյալ 1143 հոգու մեջ, — այդ վերաբերում և միմիայն «յերջանիկ» մահացածներին, այսինքն՝ յեկեղեցիների և մզկիթների ծխերի անդամներից մահացածներին, այն ել՝ յենթադրական հաշվարկումերով, այնինչ մի հոժ մասսա մահանում ու թաղվում եր առանց չափաբերական մատչանների մեջ արձանագրվելու: Նրանց դիակները փոխադրում էին Փուրդոններով և հարյուրներով թաղում միասին: Այդ մասին ավելի մանրամասն հետաքրքրվողը կարող և բավարար նյութ գտնել իմ «Ճերմակ ջարդից դեպի կարմիր շինարարություն» և Բ. Իշխանյանի «Տառապանքի և աղետի աշխարհից» գրքերում:

Բայց ավելորդ է ենք համարում այստեղ մեջ բերել դաշնակցական շրջանի մահացման աղյուսակը*)՝ կազմված Բախչի Իշխանյանի ղեկավարած վիճակագրական վարչության կողմից: (Տես աղ. № 10 էջ 34):

Նկատի ունենալով, վերը հիշված աղյուսակի թերու-թյունները, մանավանդ 7-րդ 8-րդ և 9-րդ սյունյակներում՝ պետք և յենթադրել, վոր մահացածների թիվը կարելի յե հաշվել 11.000 հոգի:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, վոր մինչ Խորհրդային Իշխանությունը, Յերեվան քաղաքն աճել և միմիայն ի հա-չիվ մեխանիկական աճման:

Մինչդեռ Խորհրդային շրջանը բնորոշվում և թե մեխա-նիկական և թե բնական աճումով:

*) Առաջին տնդամ հրատարակված և 1925 թվի «Վիճակագրական Տեղեկատու» գրքում, էջ 17:

Աղյուսակ № 10

№ №	ԱՄԻՄՆԵՐ	Մ Ե Ն Ե Լ Ե Ն							
		Կայանում	Տներում	Փողոցներում	Հիվանդանոցներում	Վարձատրողներում	Սննդակալաններում	Գաղթականական գերեզմանոցում	Զոհված հիվանդանոցում
1.	Հունվար	115	432	103	8	37	1	74	724
2.	Փետրվար	161	508	82	8	37	1	111	862
3.	Մ ա ր ւ	125	238	79	37	37	1	125	604
4.	Ապրիլ	46	257	252	213	1	1	53	821
5.	Մայիս	12	225	123	354	1	1	19	733
6.	Հունիս	50	265	215	394	1	1	13	937
7.	Հուլիս	40	96	83	453	136	1	30	838
8.	Ոգոստոս	41	141	155	334	150	1	60	881
9.	Սեպտեմբեր	42	179	95	396	88	76	67	943
10.	Հոկտեմբեր	34	119	47	383	30	127	82	908
11.	Նոյեմբեր	22	54	30	304	4	44	40	579
12.	Դեկտեմբեր	7	61	30	458	38	297	49	1071
	Ամբողջ տարի	695	3015	3182	1444	544	171	850	9901

7. ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 100 ՏԱՐՎԱ ՄԵՋ

Ամփոփելով 5-րդ և 6-րդ գլուխներում մեր մեջ բերած բացատրությունները, ինչպես նաև ընթերցող հասարակությանը բավարարելու և գիտական հետազոտողների աշխատանքը հեշտացնելու համար, մեջ կանգնեցնենք 100 տարվա ընթացքում ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 100 ՏԱՐՎԱ ՄԵՋ:

տանքը հեշտացնելու համար, մեջ ենք բերում 100 տարվա ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ըստ տարիների կազմված՝ մեր կողմից կատարված հետազոտած հաշվարկումներով:*) Այս հետազոտած հաշվարկման ժամանակ պահպանված են հաշվահամարների (աշխարհագիր. մարդահամար) տվյալները, իսկ ուղղում մտցված և զանազան աճանափությունների կողմից կատարված հաշվարկումների մեջ, ինչպես նաև կատարված են հաշվարկումներ մեր կողմից այն թվականների համար, վերոնց մասին տվյալներ չեն յեղել:

1830-1873 տար չըջանի հաշվարկման համար մենք նկատի չենք ունեցել պայմանական վերելք՝ 1830—1850, ապա մինչ 1854 թ., հետո նվազում՝ մինչ 1859 թ., ապա աճում՝ 1863, կրկին նվազում՝ մինչև 1873 թ.: 1897—1914 թ. ընդունել ենք աստիճանական աճման չըջան, ըստ վերում, 1914 թվի համար հիմք ենք վերցրել 32.000 բնակիչ:

1914—1916 տարեչըջանը համարել ենք արտակարգ քաղաքական պատճառներով աճման չըջան, ապա ընդունել ենք աստիճանական նվազում՝ մինչև 1922 թվի վերջ:

1922—1926 թ. վերցրել ենք Կենսավիճակարի կատարած հետազոտած հաշվարկման թվերը, իսկ 1927—1930 թվերի համար ընդունել ենք Կենսավիճակարի կողմից կատարված պարզ հաշվարկման թվերը:

Թերեվս ուրիշներին հաջողվի ավելի մեծ ճշտումներ մտցնել ներկա տվյալների մեջ զանազան պատճառներով տվյալների հիման վրա:

*) Հետազոտած հաշվարկում տեղով, պետք և հատկանշալ հետազոտաշխատանքների, մարդահամարների տվյալների հիման վրա, ուղղել նախորդ մարդահամարից մինչև տվյալ մարդահամարը միջանկյալ տարիների հաշվարկումները:

(Տարվե-տարի հաշվարկում)

Աղյուսակ № 11

Առաջին հունիսի վարի	Բնակչու-թյուն	Առաջին հունիսի վարի	Բնակչու-թյուն	Առաջին հունիսի վարի	Բնակչու-թյուն	Առաջին հունիսի վարի	Բնակչու-թյուն
1830	11.920	1855	13.200	1880	13.700	1905	30.150
31	11.930	56	13.600	81	14.000	06	30.580
32	11.950	57	12.800	82	14.200	07	31.050
33	11.980	58	12.500	83	14.500	08	31.200
34	12.000	59	12.267	84	14.738	09	31.320
1835	12.020	1860	12.400	1885	16.000	1910	31.490
36	12.050	61	12.550	86	17.500	11	31.600
37	12.100	62	12.700	87	19.000	12	31.700
38	12.150	63	12.801	88	20.000	13	31.800
39	12.200	64	12.700	89	21.000	14	32.000
1940	12.250	1865	12.600	1890	22.000	1915	35.000
41	12.300	66	12.500	91	23.000	16	51.286
42	12.350	67	12.400	92	24.000	17	51.000
43	12.400	68	12.300	93	25.000	18	50.000
44	12.450	69	12.200	94	26.000	19	49.000
1845	12.500	1870	12.100	1895	27.000	1920	48.000
46	12.530	71	12.000	96	28.000	21	45.000
47	12.550	72	12.050	97	29.006	22	46.000
48	12.590	73	11.938	98	28.980	23	47.521
49	12.620	74	12.100	99	28.877	24	50.843
1850	12.650	1875	12.300	1900	28.892	1925	54.667
51	12.800	76	12.350	01	29.000	26	59.602
52	13.000	77	12.400	02	29.400	27	64.699
53	13.300	78	13.000	03	29.700	28	68.847
						29	75.493
54	13.567	79	13.500	04	29.970	2980	86.126

8. ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ԱՃՄԱՆ ԹԱՓԸ ԱՆԴՐԱՊԱՐԱՆԻ

ՄԵՃ՝ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 268 ՀԱՄԱՆ ԱՏԱՐ՝

Յերեւանի քաղաքի տեման տեման տվելի պարզ դարձնելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում համեմատություն կատարել Անդրկովկասի քաղաքների հետ:

ԱՆԴՐԱՊԱՐԱՆԻ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՃՄԱՆ ՏԵՄԱՐ

Աղյուսակ № 12

Տ. Տ.	Բաղադրանք*	1830—34թ. միայն ա-րական	1850 թ.	1886 թ.	1897 թ.	1914 թ.	1923 թ.	1926 թ.
1.	Ա. Աճած քաղաք-ները							
2.	Բաղու. (տառնց հանքաշղան.)	3.893	7.431	86.611	111.904	248.812	244.900	347.390
3.	Թիֆլիս	11.581	34.888	78.445	159.590	344.629	233.958	294.044
4.	Անկարա	1.744	11.280	24.230	30.616	51.316	48.086	42.313
5.	Բուխարա	1.061	2.725	22.643	32.476	57.917	45.300	48.196
6.	Գյանջա**	4.582	10.928	20.294	33.625	56.305	40.000	57.893
7.	Բաթում	5.900	12.605	14.803	28.508	38.615	60.800	48.474
	Յերեւան***	—	—	14.734	29.006	29.366	47.521	64.613
	Գումարը	—	—	261.760	425.725	826.960	720.565	902.423
1.	Բ. Նվազած քա-ղաքները							
2.	Շուշի	5.059	12.724	26.806	25.881	42.568	7000	5.104
3.	Շենախ	5.566	19.568	22.139	20.007	12.527	3100	3.665
	Ախալցխա	5.864	12.374	16.116	15.357	23.924	10.200	12.338

* Բաղադրանքը շարժված են ըստ 1886 թ. իրենց սենյակը բնակչության շատություն:

** Գյանջա—1850 թ. փոխարին վերջված է 1853 թվականը:

*** Յերեւան—1914 թվին, ըստ ձեռագիր արժեքավոր աղյուսակի տվյալների տեղեկ է 32.000 բնակիչ, բայց մյուս քաղաքների հետ համեմատության դնելու համար, բոլորն էլ վերջված են միևնույն աղյուսակից:

(Կազակ. Календар):

**** 1923 թվի աղյուսակը Աղբյուրների և վրաստանի քաղաքների վերաբերյալ վերջված են Անդրկովկասի «Народное Хозяйство Закавказья за 1927 г. Գրքի»:

Այս աղյուսակից տեսնվում է, Վոր Անդրկովկասի մեծ քաղաքները շարքում 1886-ին Յերեվանը բռնում էր 7-րդ տեղը, այսինքն՝ ամենից փոքրն էր (այսինքն 1830-ական թվերին 2-րդն էր) և այդպես էլ մնում է մինչև 1914 թ. համաշխարհային պատերազմը:

1923 թվին նա դառնում է արդեն 5-րդ քաղաքը, իսկ 1926-ին՝ 3-րդը:

Միաժամանակ համեմատելով Թիֆլիսի, Բաղվի և մյուս քաղաքների հետ՝ տեսնում ենք, Վոր Յերեվանն ավելի արագ է աճել թե 40-ամյա շրջանում (1886—1926) և թե խորհրդային շրջանում:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԱՃՈՒՄԸ (Ամեն մի տարեշրջանի սկզբի բնակչության ընդունելով վորպես 100, տարեշրջանի վերջին՝ կունենանք):

Աղյուսակ № 13				
Քաղաքներ	1886—1926	1897—1926	1914—1926	1923—1926
Միջինը 7 քաղաքներին	345	212	109	125
Բաղու	401	310	140	142
Թիֆլիս	375	184	85	126
Լենինական	175	138	82	88
Գուրայիս	213	148	83	106
Գյանջա	283	171	102	143
Բաթում	327	170	126	80
Յերևան	439	223	220	136

Ինչպես տեսնում ենք, Յերեվանը յուր աճման տեմպով բարձր է կանգնած վոչ միայն 7 քաղաքների միջև, այլ և առանձին քաղաքները վերցրած՝ միայն 1897-1926 շրջանին նա տեղի յե տարիս Բաղվին: Խորհրդային շրջանն էլ նա ամենաարագ աճող յերրորդ՝ մեծ քաղաքն է Անդրկովկասում՝ Գյանջայից և Բաղվից հետո: 1926-1930 տարեշրջանին Յերեվանն արդեն ամենաարագ աճող քաղաքն է (դատելով լրագրերում 1930 թվի ապրիլի 25-ի մարդահամարի նախնական տվյալների հրատարակումից), բայց թե վերջնական տվյալներ չկան և թե մեղանհայտ է մյուս քաղաքներում 1926 թվի դրքի քանակը վորպեսզի համադրատախան համեմատություններ կատարենք:

9. ԱՊԱԳԱ ՅԵՐԵՎԱՆԸ

Յերեվանը Խորհրդային շրջանում աճել է տարեկան միջին 8,30 տոկոս:

Մինչին տարեկան աճումը 1923-1926 թ. յեղել է 8,93 տոկոս, իսկ 1926-1930 թ. 7,64 տոկոս, ընդունելով մարդահամարի թիվը, իսկ յեթե հաշվի առնենք Հայկենավիճվարի սնդրակառավարի հետ համաձայնեցրած հաշվարկումը, այդ դեպքում միջին տարեկան աճումը 1926-1930 թ. հասնում է նույնիսկ 9 տոկոսի: Յեթե յենթադրելու լինենք, Վոր 7 ու կես տոկոս, այդ դեպքում հնդամյակի վերջին տարում—առ 1-ն հունվարի 1933 թ. —Յերեվանի բնակչությունը լինելու յե հարյուր հազարից ավելի:

Արդյո՞ք Յերեվանն ունի այդպիսի աճման շանսեր: Պետք է ասել, Վոր այո: Յե՛վ ահա՛ թե ինչու:

1. Քանաքեռի և ծրագրվող Սուլակի ու Յերեվանի 2-րդ հիդրոէլեկտրակայանների ու զործարանների հիմնումը:

2. Ղռերի վոտոգրամն հետեւանքով Յերեւանի շրջապատի ավելի խիտ բնակվելը և տնտեսական ուժեղ կապը քաղաքի հետ :

3. Յերեւան—Սևւան յերկաթուղայով կառուցումը :

4. Կուլտուրական և առողջապահական մի շարք նոր հիմնարկների հիմնումը ու հների բնդարձակումը :

5. Ծախսվող կառուցողական աշխատանքները :

Ահա այս և այլ բազմաթիվ իրար փոխադրող պտճառները շնորհիվ պետք է յենթադրել, վոր Յերեւանի բնակչության տարեկան 8-9 տոկոսային աճում դեթ հնդամյակում տղահովված է : Արտիսով կունենանք՝

Առ 1-ն հունվարի բնակչության թիվն ըստ պետական հաշվարկումների*)

1931	93 · 877
1932	102 · 325
1933	111 · 534

Այստեղ մենք ավարտում ենք քաղաքի բնակչությանը հանուր աճման բնույթագրումը և անցնում ենք դեմոգրաֆիկ և սոցիալական հատկանիշների համեմատական վերլուծման :

*) 1929 թվի հոկտեմբերին կատարված նախնական հաշվարկումով Յերեւան քաղաքի բնակչությունը, հիմնված հասցեների սեղանների տվյալների վրա, բնդունված էր 86·436, վորով և դրա հիման վրա կազմված են պլանային թվերը :

ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՅԵՐԵՎԱՆ ԲԱՂԱԲԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

(Համեմատական և համադրական տվյալները)

1. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՍԵՈՒ

Ժողովրդագրության հիմնական հարցերից մեկն է բնակչության դասավորումն ըստ սեռի :

Մասնավորապես քաղաքային վայրերի համար այդ շատ բնորոշ հատկանիշ էր : Վորքան արական սեռի (մասնավորապես աշխատունակ հասակի) ներկայությունը մեծ լինելու, այնքան այդ քաղաքն ավելի արդյունաբերական կենտրոն էր համարվում : Բայց կապիտալիստական յերկրների քաղաքների այդ հատկանիշը խորհրդային քաղաքներում վորոշ չափով կորցնում է իր սրությունը, վորովհետև խորհրդային յերկրում կինն ամեն տեսակի իրավունքներով հավասար է տղամարդուն :

Խորհրդային քաղաքի յերկրորդ հատկանշական կողմն այն է, վոր աշխտեղ ամեն տիպի տնտեսական և կրթական հիմնարկներում ու ձեռնարկություններում կանանց համար վոր մի սահմանափակում չկա, ինչպիսին զոյություն ունի կապիտալիստական յերկրներում :

Այդ յերկու հատկանշական կողմերի վրա մեր ուշադրությունը պահելով՝ տեսնենք, թե ինչպիսի փոփոխություններ է կրել Յերեւան քաղաքի բնակչությունը մեր ուսումնասիրության նյութ կազմող հարյուրամյակում :

ՍԵՌԵՐԻ ՓՈՆՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՐԵՎԱՆ ԲԱՂԱ-
ԲՈՒՄ՝ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ԸՆԹԱՅԻՌՈՒՄ

Աղյուսակ № 14

Թվական	Ինչպիսի լինակում թյունն է հաշ- վի առնված	Բնակչության զտապի- րուան ըստ սեռի			1000 արմ- կանին բանի իդական է համեմատ
		Արական	Իգական	Գումարը	
1830	Մշտական	6135	5785	11.920	943
1859	»	6623	5644	12.267	852
1863	»	6901	5900	12,801	855
1873	»	6400	5538	11.938	865
1886	»	7823	6915	14.738	884
1897	Առկա	17.328	11.678	29.006	674
1914	»	15.693	13.673	29.366	871
1916	»	25.548	25.738	51.286	1007
1922	Մշտական	23.235	23.407	46.642	1007
1923	Առկա	23.386	24.135	47.521	1032
1926	»	34.137	30.476	64.613	893
1930	» (առանց գործի)	41.104	38.293	79,397	932

1826-1829 թվականների ուսու սղարակական և ուսու-
թուրքական պատերազմներից հետո, իգական սեռի սոկոսը
չափ ցածր էր Յերեվանում: Հետագա տարիներին այդ սո-
կոսն սկսում է իջնել: Մի յերեսուն տարի հետ հաղար ա-
կոսն իգական սեռի համեմատությունը 943-ից հա-
նում է մինչև 852-ի (1863 թ.), հետո կրկին բարձրանալով
հանում է 1886 թվին 884-ի: 1886 թվից հետո, ինչպես այս
գրքի առաջին մասում տեսանք (էջ 29) քաղաքը տնտեսական

Ֆախտորներէ աղբեցութեամբ սկսում է արագորեն աճել և
իհարկէ, նախ՝ ի հաշիվ արական սեռի, վորով և իգական-
ներէ հարաբերականութեանը 865-ից իջնում է մինչև 674-ի,
կամ այլ բառերով՝ յերկու աղամարդին զրեթէ մի կին էր
միայն համեմատ:

1897 թվից մինչև 1914 թիվը քաղաքի աճումը զրեթէ
կանգ է առնում, կամ շատ թույլ է աճում, ըստ վորում ի-
գական սեռի սոկոսը համեմատականորեն բարձրանում է և
զրեթէ հանում 1886 թվականին: 1886 թվին 1000 արականին
հանում էր 884, իսկ 1914-ին՝ 871 իգական:

Համաշխարհային պատերազմի սկզբից իսկ սեռերի
փոխարաբերականութեանը բոլորովին այլ կերպարանք է
առնում: Արական սեռի զինվորացու հասակը քչվում է դե-
պի բանակ, իսկ դրանց փոխարեն գալիս են թուրքիայից
յեկած փախտականները, մեծ մասամբ իգական սեռից:
Այդ է պատճառը, վոր 1916-ին 1000 արականի գիմաց ար-
դեն ունենք 1007 իգական և ճիշտ նույն համեմատությունը
պահպանված ենք դանում նաև 1922 թվին: 1923-ին իգական
սեռի կոյէֆիցիենտն արդեն դառնում է 1032, վորից հետո
կրկին սկսում է տեղափոխություն:

Շնորհիվ քաղաքի արագ աճման և նոր գործարանների
հինման ու արդյունաբերութեան ծավալման, արականների
սոկոսը կրկին սկսում է աճել և 1926 թվին 1000 արականի
զիմաց ունենում ենք 892 իգական: 1930 թ. ապրիլին իգա-
կանների սոկոսը բավականին բարձրացած ենք տեսնում,
բայց դա առյերեփույթ է: Չնայած կանացի աշխատանք
որհանջող մի շարք գործարանների (մետաքսի, կարի, ծխա-
խոտի և այլն) հիմնման, այնուամենայնիվ 1930 թվին
սղամարդկանց աճման թափն ավելի մեծ է յեղել, մասնա-
վորապես շնորհիվ կառուցող բանվորների մեծ կուտակման,
և յեթէ նկատի ունենանք վոր 1926 թվին գործը հաշիվ առնված
է, իսկ 1930 թվին վոչ:

1926 թ. 1830 և 1930 թվերի հետ համեմատությունը դր-
նելու համար, պետք է 1926 թվի բնակչությունից հանենք
փոքրագույն չնորհիվ կառուցող բանվորների մեծ կուտակմանը:
Կորքը, փոքրվահան կորքը 1830 և 1930 թվերի բնակչության
մեջ չի մտել:

Այդ դեպքում 1000 արականին համեմատ չի իզական՝

1830 թվին	943 հոգի
1926 թվին	964 հոգի
1930 թվին	932 հոգի:

Առանձին աղբերի մեջ սեռերի հարաբերականությունը
արտայայտվում է հետևյալ կերպ (վերջնում ենք միայն կա-
րելիոր տվյալներ ու ճշգրտված թվականները):

**ՍԵՌԵՐԻ ՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆ-
ՆԵՐԻ՝ ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔՈՒՄ**

Աղյուսակ № 15

Տարեթիվ	Հայ		Թուրք		Այլ		Ընդամենը	
	Արական	Իգական	Արական	Իգական	Արական	Իգական	Արական	Իգական
1830	2386	2203	3749	3582	—	—	6135	5785
1886	3827	3315	3797	3431	199	169	7823	6915
1897	7331	5192	6940	5419	3057	1067	17328	11678
1922	20115	20281	2553	2571	567	555	23235	23407
1926	30302	26957	2590	2378	1245	1141	34137	30476

Այս աղյուսակը վերածելով հարաբերական թվերի՝ տես-
նում ենք, Վոր նույն յերեվույթները, ինչ վոր տեսանք բնակ-

չության ընդհանուր կազմի դասավորությունը ըստ սեռի
քննարկելիս, արտահայտվում են նաև առանձին աղբու-
թյունների մեջ:

**ԱՄԵՆ ՄԻ ԱԶԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 1000 ԱՐԱԿԱՆԻՆ ՎՈՐԲԱՆ
ԻԳԱԿԱՆ Ե ՀԱՍՆՈՒՄ ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔՈՒՄ**

Աղյուսակ № 16

Տարեթիվ	Հայ	Թուրք	Այլ	Գումարը
1830	923	955	—	943
1886	866	903	830	881
1897	708	781	349	674
1922	1008	1007	979	1007
1926	890	918	916	899

Մի կողմ թողնենք «այլ» աղբերը, փորոնք քանակապե-
սիք լինելու հետևանքով շատ մեծ զիջվածքներ են տալիս:
Հայերի և թուրքերի համեմատականությունը հույս է տա-
լիս, Վոր հայերի մեջ արական սեռի դերադանցությունը
հանդեպ իգականի բոլոր տարեթվերին էլ շատ ավելի ուժեղ
է արտահայտված, քան թուրքերի մեջ. միակ, և այն էլ 1000
անձին մի հոգու տարբերությամբ, բացառությամբ և կազ-
մում 1922 թվի:

Հետաքրքրությունից դուրս չի լինի սեռերի հարաբերա-
կանությունը Յերեվան քաղաքում համեմատության գնեք
Անդրկովկասի և այլ մեծ քաղաքների հետ:

1000 ԱՐԱԿԱՆԻՆ ԳԱՒԻՍ Ե ԻԳԱԿԱՆ՝ 1897 ՅԵՎ 1926 ԹՎԻ
ՏՎՅԱԼՆԵՐՈՎ

Աղյուսակ № 17

Քաղաքներ	1897	1926	Քաղաքներ	1926
1. Յերևան	674	892	1. Մոսկվա	1047
2. Բաթում	395	866	2. Լենինգրադ	1059
3. Լենինական	607	941	3. Պարկով	1064
4. Քութայիս	669	977	4. Տաշքենդ	940
5. Բազու	673	938	5. ՀՍԽՀ	963
6. Թիֆլիս	676	996	6. Անդրկովկաս	948
7. Գյանջա	784	878	7. ԽՍՀՄ	1069
8. Անդրկովկասի բո- լոր քաղաքները միասին*)	703	936	8. ԽՍՀՄ-ի քաղա- քային բնակչութ.	1037

Քաղաքային բնակչության մեջ, ինչպես տեսնում ենք այս աղյուսակից արական սեռի գերակշռությունն ամեն տեղ էլ բացահայտ է. միաժամանակ՝ մի քաղաք վրդան էլ հոծ բնակչություն ունենա, այնքան ավելի նա մոտենում է իր հանրապետության միջին կոյեֆիցենտներին, որինակ՝ Մոսկվա, Լենինգրադ, Պարկով, Բազու, Թիֆլիս և այլն: Միջակ և փոքր քաղաքներն ավելի յենթակա յեն յելեվիջների, համաձայն իրենց աճման տեմպերի: Այսպես, 1897 թվին ա-

*) «Անդրկովկասի բոլոր քաղաքներն ի միասին» 1897 թվին համար վերցված են Բազու, Յելիզավետոպոլ, Թիֆլիս, Քութայիս և Յերևան նահանգների քաղաքային վայրերը:

քական սեռի գերակշռության տեսակետից Գյանջան Անդրկովկասի 7 քաղաքներում ամենահետին տեղն էր բռնում, իսկ 1926-ին՝ ընդհակառակը, Բաթումից հետո առաջին տեղը: Յերևանը 1897-ին գերավում էր 5-րդ տեղը, իսկ 1926-ին՝ արդեն 3-րդ տեղը:

Այս աղյուսակի 2-րդ հատկանշական կողմն այն է, վոր թրքո-թաթարական աղղություններով բնակված քաղաքներում արական սեռի համեմատական գերակշռությունը միշտ ավելի յե աչքի ընկնում, թեև № 14 և 15 աղյուսակներից յերեվում է, վոր հայերը միշտ էլ չեն հետ մնում թրքո-թաթարական աղղություններից: Յեվ ընդհակառակը, սլավոնական աղղություններով բնակված չրջաններում ու մեծ մասամբ նաև քաղաքներում իդական սեռն է, վոր գերակշռում է:

2. ԲՆԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Ժողովրդագրության կարելիոր հատկանիշներից մեկն էլ բնակչության ըստ աղղությունների դասավորման խնդիրն է: Այդ հարցը Անդրկովկասի սկս բազմազան աղղություններով բնակված մի յերկրում էլ ավելի կարելիոր է դառնում:

Յերևան քաղաքի վերաբերմամբ զանազան տարեթվերին բնակչության դասավորումն ըստ աղղությունների տալիս է մեզ հետեվյալ աղյուսակը:

Հայերը միշտ եւ կազմել են միաձուլ աղքատութիւն միայն 1830-ին յեղել են հայ-բուհները քաղաքի կոնգրեսի մասում, բայց Շոպեն իր գումարարին տվյալներում նրանց միշտ եւ հայերի հետ ե հաշվել: Հետագայում այլևս բուհները մասին վաղ մի վիճակագրական հիշատակութեան չեն հանդիպում, յիշե հաշվելու չինենք, վր 1926-ին ՀՍՖՍՍՄ արձանագրված են 23 բուհ, իսկ Յերեւան քաղաքում ե վաղ մեկը:

«Թյուրքեր» հասկացողութիւնն անընդհատ ե վաղ-յիւայի ե յենթարկված: 1830 թվին նրանք հիշատակված են վարդէս «խաւմներ» վորով ալ իմբի մեջ համախմբված են յեղել թյուրքը, սոմանցի թուրքը, պարսիկը, քյուրդը, թաթարը ե այլն: Հետագա տարեշրջաններին, մինչև համաշխարհային պատերազմի վերջը, նրանք կոչվել են «թաթարներ» վորով նախորդ իմբից դուրս են մնացել պարսիկները, քրդերը ե այլն: Խորհրդային շրջանի սկզբներին 1922 թ. վիճակագրութեան մեջ նրանք կոչվել են «թրք-թաթարներ» վորովհետև նկատված ե, վոր թաթար տեւմինը սխալ ե, ե ժողովուրդը հաճախ սխալ ցուցմունք ե տվել: Ժողովրդի մի կարեւոր մասը, որոց ե տվել «թաթար», իսկ մյուսները «թյուրք»: Վերջապես, 1926 թ. մարդահամարի ժամանակ Գիտութեան Ակադեմիայի աղքատութիւնների դասավորման սկզբունքով թյուրք հասկացողութեան տակ միայն ընդունվել են տեղացի թուրքերը:

Ռուսների իմբի մեջ առաջներում խմբավորում եյին նաև ուկրաինացիներին ե բելոռուսներին, իսկ հետագայում՝ միայն ուսներին:

Այս բացատրութիւնից հետո անցնենք աղյուսակի պարզանման:

1830 թ. Յերեւան քաղաքում թուրքերը կազմում եյին բացարձակ մեծամասնութիւն, 1886 թ. միայն համեմատա-կան մեծամասնութիւն: 1897-ին արդեն հայերն են կազմում

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԴՈՒՄԸ ԸՍՏ ԱՉԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵՎ ՏԱՐԵԹՎԵՐԻ

Աղյուսակ № 18

Տարեթիվ	Հայ		Թյուրք		Ռուս		Այլ		Գ ու լ մ ա ր	
	Բացարձակ	%	Բացարձակ	%	Բացարձակ	%	Բացարձակ	%	Բացարձակ	%
1830	4589	88,50	7331	61,50	—	—	—	—	1,920	100
1886	7142	48,46	7228	49,04	313	2,13	55	0,37	14,35	100
1897	12533	43,17	12,359	42,61	3171	10,93	953	3,29	29,016	100
1914*	15531	52,89	11,500	39,16	1628	5,54	707	2,41	29,366	100
1922	40396	86,61	5,124	10,99	914	1,96	208	0,44	46,642	100
1926	57259	88,62	5,109	7,91	1218	1,88	1027	1,59	64,613	100

* Կովկասյան Ռուսոյց:

համեմատական, իսկ համաշխարհային պատերազմի նախորդող շրջանում և հետո նույն բացարձակ մեծամասնություն: Այդ բոլորը մենք տեսնում ենք հետևյալ աղյուսակում:

ԱՂԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՃՄԱՆ ՏԵՄՊԻ ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Տարեշրջան	Աղյուսակ № 19									
	Տարեշրջանի մեջ		Թվուր		Մ. յ. թ.		Մ. յ. թ.		Գ. յ. թ.	
	հազար		հազար		%		%		%	
	հազար	%	հազար	%	հազար	%	հազար	%	հազար	%
1830—1886	2,553	55,6	—103	—1,4	368	—	2318	23,6	—	—
1886—1897	5,381	75,3	5131	71,0	3756	1020,7	14,268	96,8	—	—
1897—1922	27,873	225,6	7235	—58,5	—3002	—73,0	17,636	60,9	—	—
1922—1926	16,863	41,7	—15	—0,3	1123	100,1	17,971	38,5	—	—
1926—1930	—	—	—	—	—	—	21,513	33,3	—	—

Հարյուր տարվա ընթացքում հայերը հետզհետե, բայց աստիճանաբար ավելի արագ են աճել, իսկ թյուրքերի աճումը ավել է միշտ նվազում, բացառությամբ 1886—1897 տարեշրջանին, յերբ նրանք ունեցել են շատ ուժեղ աճում, բայց, ի հարկե, ավելի թույլ, քան հայերին: Ռուսների և այլ ազգերի մեջ աճման զիջողությունը շատ ավելի մեծ են յեղել:

Թյուրքերի 15 հոգով աննշան նվազումը 1922—1926 թվին պետք է բացատրել զլիսավորապես նրանով, վոր նախորդ շրջանում, ազգամիջյան կռիվների հետեվանքով, քաղաք ապաստանած զյուզացի թյուրքերը դիմում են դեպի իրենց մշտական բնակավայրերը, ինչպես նաև նրանով, վոր թյուրք մտավորականությունը թե աշխատելու և թե բարձրագույն կրթություն ստանալու համար դեպի Ադրբեջան է դիմել:

Հայերի աճման կոյեֆիցիենտը միշտ էլ միջին աճման կոյեֆիցիենտից բարձր է յեղել, բացառությամբ 1886—1897 թ.:

Այդ բոլորից հետո հոծ պարսկական-թրքական բնակչություն ունեցող քաղաքը 100 տարուց հետո դառնում է հոծ հայաբնակ:

Ահա տոկոսները:

	Հայեր	Թյուրքեր
1830—ին	38,5	61,5
1926—ին	88,6	7,9

Պետք է նշել նույնպես, վոր հայերը Յերեվանում, 1926 թվի տվյալներով, կազմում են 88,6 տոկոս, մինչդեռ ՀՍՖՍՀ մեջ՝ միմիայն 84,5 տոկոս:

Ազգությունների վերաբերյալ մեր խոսքն ավարտելուց առաջ, անհրաժեշտ ենք դնում տալ Յերեվան քաղաքի ազգությունների մանրամասն ցուցակը՝ 1926 թվի մարդահամարի տվյալներով: Ազգերի հերթը վորոշված է ըստ իրենց բազմամարդություն:

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿԱԶՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆ
ՆԵՐԻ 1926ԹՎԻ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐՈՎ

Աղյուսակ № 20

№	ԱԶԳԵՐ	Խորհրդային քաղաքացի- ներ	Ոտարանալ- տակներ	Գումար
1.	Հայ	57.259	320	57.579
2.	Թյուրք	4.968	101	5.069
3.	Ռուս	1.127	—	1.127
4.	Պարսիկ	141	178	319
5.	Վրացի	91	—	91
6.	Ասորի	78	8	86
7.	Ուկրաինացի	67	—	67
8.	Հրեյա	60	1	61
9.	Լ և Դ	45	—	45
10.	Գերմանացի	38	1	39
11.	Քյուրդ	33	—	33
12.	Բելոռուս	23	—	23
13.	Հույն	22	1	23
14.	Յեզդի	18	—	18
15.	Ֆրանսացի	5	3	8
16.	Լատվիացի	3	—	3
17.	Չեխոսլովակ	3	—	3
18.	Թաթար	2	2	4
19.	Իտալացի	—	—	—
20.	Ուսի	2	—	2
21.	Ֆ ի ն	2	—	2
22.	Նիգլիացի	1	—	1
23.	Զիլեհ	1	—	1
24.	Լեզգի	1	—	1
25.	Ղազախ	1	—	1
26.	Մորովա	1	—	1
27.	Ո ս	1	—	1
28.	Շվեդ	1	—	1
29.	Ազգութ. ցույց չտված կամ սխալ ցույց տված	4	—	4
	Գումարը	63.998	615	64.613

Այսպիսով՝ Յերեվանում բնակվող ազգերի թիվն է 28,
վերջինից միայն 3-ն են 1000-ից ավելի չունչ ունեցող, մեկը՝
100-ից ավելի 10-ը տասնյակներով, իսկ մնացած 14 ազգերը
միավորներով են ներկայացված :

3. ԲՆԱԿԱԶՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ

Բնակչության դասավորումն ըստ տարեկային կազմի
այն հիմնական հարցերից մեկն է, վերոյ պարզվում են աշ-
խատանակ դպրոցական հասակի և այլ մասնանիքը : Քաղա-
քային բնակչության մեջ 20—50 տարեկի մարդկանց թվի
չատու թյունը բնորոշ նշաններից մեկն է այդ քաղաքի աը-
դյունաբերական կամ կենտոնակ լինելուն :

Բնակչության տարեկային կազմի համեմատականու-
թյունը մենք կարող ենք կատարել միայն 3 հրապարակված
մարդահամարների տվյալներով :

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿԱԶՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ

Ա. Բացարձակ թվերով

Աղյուսակ № 21

Տարիք	1897		1922		1926	
	Արական	Իգական	Արական	Իգական	Արական	Իգական
0	386	343	248	235	1183	1169
1—4	1438	1563	1576	1500	3810	3574
5—7	1020	921	1369	1265	1504	1400
8—9	615	544	1271	1060	760	731
10—11	597	490	1635	1516	952	746
12—14	1131	756	3064	2305	2621	2065
15—19	1747	1106	2452	2486	3937	3712
20—24	3220	1096	1264	2212	5019	3410
25—29	1815	1059	1865	2332	3081	3101
30—39	2430	1691	3484	3584	4618	4350
40—49	1530	979	2470	2000	3393	2501
50—59	853	641	1365	1519	1590	1778
60—69	388	343	764	945	1007	1290
70—79	115	104	309	308	377	445
80—89	29	29	78	106	87	145
90—99	7	8	14	23	24	39
100 և ավելի	2	4	5	8	4	11
Անհայտ	5	1	2	3	170	9
Գումար	17.328	11.678	23.235	23.407	34.137	30.476

Արական սեռի 1926 թվին 270 հոգով անհայտ տարիքի արձանագրվելու պատճառն այն է, վրբ աներում յեղած ժամանակավոր հյուրերի տարիքները անեցիկները չեն կարողացել ճիշտ ցույց տալ ցուցակագրողներին:

Ներկա աղյուսակը վերլուծության յենթարկելու համար, նախ և առաջ անհրաժեշտ է տոկոսային հարաբերակա- նություններ ունենալ:

Այդ մենք տալիս ենք № 21 աղյուսակով, վորի մեջ հաշ- վառումից դուրս ենք հանում անհայտ տարիք ունեցողներին, իսկ մնացյալները վորոշ խմբավորումներն յենք յենթաբ- կում:

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՏԱՐԻԲԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ

Բ. Համեմատական տվյալներ

Աղյուսակ № 22

Խմբավորում	Տարիք	Ա ը ա կ ա ն			Ի դ ա կ ա ն		
		1897	1922	1926	1897	1922	1926
Նորածիններ	0	2,23	1,07	3,48	2,94	1,01	3,84
Յերեխաններ	1—4	8,30	6,79	11,22	13,38	6,41	11,73
Մանկապարտեզա- յիններ	5—7	5,89	5,89	4,43	7,89	5,41	4,60
Դպրոցական հասակ	8—11	7,00	12,51	5,04	8,85	11,01	4,85
Պատանիներ	12—19	16,61	23,74	19,31	15,95	20,46	18,96
Չափահասներ	20—59	56,85	44,97	52,11	46,81	49,76	49,69
Ծերունիներ	60 հա- վելի	3,12	5,03	4,41	4,18	5,94	6,33
Գումար	—	100	100	100	100	100	100

Նորածինների ու յերեխանների 1926 թվին մեծ տոկոս

կազմեն ամբողջությունից մեկն է մեր բնական մեծ ած- ման:

Բնահալառակը 1926 թվին չատ թույլ են ներկայացված մանկապարտեզային և դպրոցական հասակի յերեխանները, վորովհետև նրանք 1914—1920 թվի սերունդն են, վորոնց սակավությունը վոչ միայն ընդ ծնունդների, այլ և այդ տա- րիների հատուկ մեծ մահացման արդյունք է:

Մնացած խմբավորություններին մոտ 1926 թիվը կազ- մում է գրեթե միջին մեծություն՝ 1897-ի և 1922-ի միջև: Պատերազմի շրջանի ստաջացած անորոժալությունից, վորի պատկերացումը տալիս է 1922 թիվը, 1926 թիվը դիմում է դեպի նորմալ կյանքը:

1922 թվին 20—40 տարեկան իգականները բացառիկ գե- րազանցությունը տղամարդկանցից արդյունք էր պատերազ- մի և քաղաքացիական կռիվների ընթացքում տղամարդկանց վոչնչացման, վորով և ընդհանուր բնակչության մեջ ևս գե- րակշուրությունն անցնում է կանանց կողմը, չնայած, վոր մանկական հասակում արական սեռն էր, վոր գերակշուում էր:

1930 թվին (առանց զորքի) 0-7 տարեկանները Յերե- վանում կազմում էին 22,73 տոկոս, մինչդեռ 1926 թվին նը- րանք 20,17 տոկ. էին, 8—11 տարեկանները 1930 թվին 5,33 տոկ. էին, իսկ 1926 թվին 4,85 տոկ.: 1930 թվի տո- կոսների բարձրացման մեջ անշուշտ յուր վորոշ տեղն ունի զորքի ներկայությունը 1926 թվի տվյալների մեջ: 1930 թվի մյուս տարիքային խմբավորումները առանձին մշակված չը լինելով՝ հնարավորություն չունենք համեմատելու:

Կարելիոր ենք համարում մեջ բերել նաև տարիքային կազմը, ըստ աղբյուրների: Միայն վորպես վոչ հատկա- նշական, 1922 թիվը դուրս ենք թողնում, իսկ տարիքային խմբավորումներն ավելի մեծացնում ենք ու տալիս ենք մի- միայն համեմատական թվերը:

ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՏԱՐԻՓԱՅԻՆ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵՎ
ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ՝ 100 ԱՆՁԻՆ

		Տարեթիվ		Թիվ		Միավոր		Գումար	
		1897	1926	1897	1926	1897	1926	1897	1926
Տարեթիվ խմբավորումը	0—19	45,82 49,35 47,28	43,57 44,01 43,78	43,83 49,09 45,85	47,18 47,64 47,40	18,58 46,96 25,92	27,39 35,06 31,06	40,02 49,01 43,63	43,26 43,96 43,59
	20—59	50,59 45,51 48,49	51,68 49,61 50,71	53,20 47,44 50,68	45,72 45,25 45,50	80,05 49,86 72,24	68,84 60,56 64,88	56,83 46,80 52,80	51,85 49,68 50,83
	60 տ. և ավելի	3,59 5,14 4,23	4,75 6,38 5,51	3,47 3,47 3,47	7,10 7,11 7,10	1,37 3,18 1,84	3,77 4,38 4,06	3,15 4,19 3,57	4,89 6,36 5,58
	Ընդամենը	100	100	100	100	100	100	100	100

Հայերի մեջ աշխատունակ տարիքը 1926-ին ափսոսաբար և արտահայտված, այնինչ թյուրքերի մեջ ընդհակառակը թուլացել է, փոքրահասակ, ինչպես վերելումն էլ բա-

ցատրեցինք, մինչ 1926 թվականը դեպի խորհրդային Ադրբեջան ելին դիմում բոլոր թյուրք մտավորականները:

Այլ ազգերի մեջ 1897 թվին արական սեռի չափահասների ծայրահեղ ուռճացումը հետևանք է դրքի ներկայութան:

Միաժամանակ՝ 1926 թվին իգական չափահասների մեջ ձգտում է նկատվում արական սեռի կոյեֆիենցետներին մոտենալու, ինչ վոր բացատրվում է 1926 թ. կանանց աշխատանք ունենալու մեծ հնարավորություններով:

Տարեթիվին կազմի մասին մեր խոսքը վերջացնելուց առաջ, անհրաժեշտ է մի փոքր համեմատություն կատարել Անդրկովկասի այլ քաղաքների հետ:

Համեմատության համար մենք վերցնում ենք միմիային 20-ից 59 տարիքը (չափահասությունը) և մեջ ենք բերում միմիային համեմատական թվերը:

ԶԱՓԱՀԱՍ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՏՈԿՈՍԸ՝ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Աղյուսակ № 24					
№	Քաղաքները	1897		1926	
		Արական	Իգական	Արական	Իգական
1.	Յերևան	56,83	46,80	51,85	49,68
2.	Ղենիճական	63,56	41,92	49,60	37,83
3.	Թիֆլիս	58,95	49,17	56,98	54,25
4.	Քութայիս	49,56	44,37	49,61	47,96
5.	Բաթում	72,65	51,31	59,00	54,57
6.	Բազու	61,13	51,88	55,96	52,70
7.	Գյանջա	48,31	44,41	47,17	45,92
ՀԱՅՔ		44,03	43,00	40,85	42,92

Պետք է չեղանել, վոր Անդրկովկասի մեծ քաղաքներում չափահասների տոկոսը արականների մեջ բոլոր քաղաքներում, բացառությամբ մեկի 1897-ին ալիկի բարձր է յեղել քան 1926 թ.։ Իգական սեռի մեջ ընդհակառակը, մեկի բացառությամբ, բոլոր քաղաքներումն էլ բարձրացել է։ Գրան կարելի չէ հետևյալ բացատրություններ տալ։ Ա. 1926-ին Անդրկովկասի քաղաքները դեռ նոր էին դուրս յեկել քաղաքային շրջանից և համալսարանային յերկարատև պատերազմից։ Բ. Խորհրդային Իշխանության հասակ ունաղրությունը՝ հանդեսը իգական սեռի և մեծ հնարավորությունները կանանց աշխատանք գտնելուն։ Գ. Խորհրդային շրջանի մեծ բնական աճումը, վերջինս նորմալ յերեկույթ հետադարձ-բազմյան շրջանների և փոքրերի նվազ մահացումը՝ առողջատեսական միջոցների կիրառման հետևանքով։

1897 թվին արական սեռի մեջ ամենաբարձր տոկոսը պատկանում էր Բաթումին (նավահանգիստ), իսկ կանանց մեջ՝ Բազմին, թեև Բաթումը միայն կես տոկոսով է հետ մընում։

1926 թվին, թե արական և թե իգական սեռի մեջ ամենաբարձր տոկոսը պատկանում է Բաթումին, թեև այդ տոկոսները մի քիչ ալիկի իջել են, քան 1897 թվի։

Յերեվանն արական սեռի մեջ 1897-ին զբաղել էր 5-րդ, իսկ 1926-ին՝ 4-րդ տեղը։ Իգական սեռի մեջ, թե 1897-ին և թե 1926-ին զբաղել է 4-րդ տեղը։

Բոլոր գեղքերում էլ Յերեվանի չափահասների տոկոսը միշտ բարձր է յեղել ՀԱՍՀ-ի համադարձաբան տոկոսներից։

4. ԳՐԱԳԵՏՏՆԵՐԻ ԹԻՎԸ ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Յերեվան քաղաքի զբաղեցնողների թվի աճման համար մենք հին ալյալներ չունենք։

Ամենահին ու լրիվ ալյալները միայն 1897 թվին են վերաբերում։

Վորջան գրադեաներ կային սրանից 100 տարի առաջ, գեղար և պարպել։ Համենայն դեպս պետք է յենթադրել, վոր Յերաբատյան դաշտի կենտրոնական քաղաքում պետք է կենտրոնացված լինեի այն ժամանակվա զբաղեցնողների մեծագույն թիվը։

Այդ շրջանին, մենք Յերեվան քաղաքում նույնիսկ զբաղեցնող չենք ունեցել։ Ամեն մի քահանա կամ մուլա յեկեղեցում կամ մզկիթում էր շուրջն էր հավաքում մի քանի հոգի և տարիներ ընթացքում նրանց սովորեցնում էր ալեհատ-բան կամ դուռան կարգալ։

Ըստ Շոպենի, նախ քան 1827 թ. ուսուցիչի կողմից Յերեվանի գրավումը, պարսիկների տիրապետության ներքո Յերեվանում սովորում էին՝

Յեկեղեցիներին կից	80 հոգի,
Մզկիթներին կից	200 հոգի

Ընդամենը*) 280 հոգի։

Ռուսների տիրապետությունից հետո 1830-ական թվականներին Յերեվանում և Նախիջևանում հիմնվեցին յերկու ծխական դպրոցներ՝ մոտ 8 ուսուցչով և 60 աշակերտով, վորոնցից մոտ 50-ը հայեր էին, իսկ 10-ը թյուրքեր։**)

Այս յերկու ալյալները հիմք ունենալով՝ կարելի չէ յենթադրել, վոր 1830-ական թվերին հաղիվ 400 զբաղեցող լինեի Յերեվան քաղաքում։ ուրեմն, բնակչության հաղիվ 3,5 տոկոսն էր զբաղեա։

Ինչպե՞ս տաղլինք, զբաղխության մասին միակ վիճակագրական հիմնական աղբյուրն ունենք 1897 թվի ալյալները՝ նրանից հետո յեկ զբաղխության մասին ունենք միայն 1922 և 1926 թվերի ալյալներ։ Գրադխությունը հետադարձ-

*) Շոպեն էջ 903։

**) Շոպեն էջ 902։

ված ելիցել նաև 1917 թ. քաղաքային վիճակագրության
խամայնակ, բայց այդ նյութերը մինչև այժմ կորած են հա-
մարվում:

	Աղյուսակ № 25		
	1897	1922	1926
Անո և տարիք	Մեղրա- տեղ	Մեղրա- տեղ	Մեղրա- տեղ
Մ. Արևիկյան	88 6516	2756 7968	6419 6784
0-7 տարեկան 8 և ավելի	6604	10724	13203
Գուժար			
Բ. Իգալյան	58 1938	2769 6913	6062 10906
0-7 տարեկան 8 և ավելի	1996	9682	16968
Գուժար			
Կ. Յերկու սեռի	146 8454	5525 14881	12481 17690
0-7 տարեկան 8 և ավելի	8600	20406	30171
Գուժար			
Մ. Արևիկյան	2844 14484	3018 7249	6419 6784
0-7 տարեկան 8 և ավելի	6604	10724	13203
Գուժար			
Բ. Իգալյան	58 1938	2769 6913	6062 10906
0-7 տարեկան 8 և ավելի	1996	9682	16968
Գուժար			
Կ. Յերկու սեռի	146 8454	5525 14881	12481 17690
0-7 տարեկան 8 և ավելի	8600	20406	30171
Գուժար			
Մ. Արևիկյան	2844 14484	3018 7249	6419 6784
0-7 տարեկան 8 և ավելի	6604	10724	13203
Գուժար			
Բ. Իգալյան	58 1938	2769 6913	6062 10906
0-7 տարեկան 8 և ավելի	1996	9682	16968
Գուժար			
Կ. Յերկու սեռի	146 8454	5525 14881	12481 17690
0-7 տարեկան 8 և ավելի	8600	20406	30171
Գուժար			
Մ. Արևիկյան	2844 14484	3018 7249	6419 6784
0-7 տարեկան 8 և ավելի	6604	10724	13203
Գուժար			
Բ. Իգալյան	58 1938	2769 6913	6062 10906
0-7 տարեկան 8 և ավելի	1996	9682	16968
Գուժար			
Կ. Յերկու սեռի	146 8454	5525 14881	12481 17690
0-7 տարեկան 8 և ավելի	8600	20406	30171
Գուժար			

Ինչպես այս աղյուսակն էլ պարզ ցույց է տալիս, գրա-
դիտության կոյնֆիգենտները հաշվելիս չպետք է նկատի ու-
նենալ 0—7 տարեկանները, վերոնք դպրոցական տարիքի
հասած չլինելով՝ բնականորեն անդրադետ ելին մնում, հազ-
վադրուս բացառություններով: Ուստի և դուրս թողնելով
այդպիսիներին՝ վերցնենք 8 և ավելի տարիքն ու հարաբե-
րական թվերը վերածենք:

Ց. ԻՅ ԲԱՐՁՐ ՏԱՐԻՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ 100 ԱՆՁԻՆ ԿՐԱ-
ԳԵՏՆԵՐԻ ԹԻՎԸ ՅԵՐԵՎԱՆ ԳԱՂԱՔՈՒՄ

Աղյուսակ № 26			
Թվական	Արական	Իգական	Յերկու սեռը միասին
1897	44,99	21,89	36,22
1922	63,83	45,17	54,42
1926	75,46	55,18	65,96

Ամենից առաջ տեսնում ենք, վոր դրագետների թիվն ա-
րական և իգական սեռի մեջ 1897 և 1926 թվերին բոլորովին
տարբեր վիճակ ունեյին: 1897-ին յերկու արական դրագե-
տին նույնիսկ մի իգական դրագետ ել չէր ընկնում:

1922 թվին արդեն յերեք արական դրագետի դիմաց ու-
նենք յերկու իգական դրագետ: 1926 թվին մկրատի ծայրերն
արդեն մոտենում են իրար, և յոթ դրագետ արականի դիմաց
ունենք 5 դրագետ՝ իգական սեռից:

1897 թվին արական սեռի մոտ կիսից ավելին անդրա-
դետ ելին—55,01 տոկոս: 1922 թվին կշիռը փոխվում է գրա-
դետների կողմը և 100 արականից անդրադետ են մնում մի-
այն 36,17 տոկոս, 1926 թվին այդ տոկոսն ավելի փոքրա-
նում է—հասնում է 24,54 տոկոսի:

Իզական սեռի մեջ, թե 1897 թվին և թե 1922 թվին անգրագետները կազմում էին մեծամասնություն, 1897 թվին՝ 78,11 տոկոս, իսկ 1922 թվին՝ 54,83 տոկոս:

1926 թվին խորհրդային կուլտուրայի ազդեցությամբ իզական սեռի մեջ անգրագետների տոկոսն զգալապես ընկնում—հասնում է 44,82 տոկոսի:

Անչուչա, թե արական և թե մանուկանդ իզական սեռի անգրագետների տոկոսը դեռ չառ բարձր է մնացել 1926-ին և խորհրդային շինարարության հետագա շրջանին (1926—1930 և 1930—1933) և մնում այդ ուղղությամբ ևս խորտակել խոչընդոտներն ու անգրագետները թիվը հասցնել մինիմումի:

Թեև չունենք տվյալներ նախ քան պատերազմը (1914 թ.), Դաշնակցության շրջանին (1919—20 թ. թ.) և ներկայիս (1930 թ.) գրագետների տոկոսները հաշվելու, բայց հիմնվելով մոտավոր յենթադրությունների վրա, կարելի չէ յենթադրել, վոր գրագետության տոկոսներն էին՝ 1914 թ. 45 տոկ., 1919 թվին 50 տոկ., 1930 թվին 80 տոկոս:

Անցնելով գրագետների թվի ընդհանուր աճման՝ տեսնում ենք, վոր 1897-ին 100-ից գրագետ էին միայն 26,22 տոկոսը, իսկ 1926-ին՝ 65,96 տոկոսը, գրեթե կրկնապատկվել:

Մինչդեռ 1897 թվից մինչ 1922 թվի գրագետների թիվը պարզ հաշվարկումով ամբողջում է տարեկան 100 հոգուն միայն 0,7 հոգի, 1922—1926 խորհրդային շինարարության շրջանում արդեն 100 հոգուց տարեկան գրագետ են դարձել 2,6 հոգի, այսինքն՝ 4 անգամ ավելի արագ քան նախախորհրդային շրջանում:

Գրագետների թիվը, ըստ աղբյուրյունների, մեծ հաշվառություններ և տալիս, վորին իբր ապացույց, մեջ ենք բերում համեմատական տվյալներ:

ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 100 ԱՆՁԻՆ, ԸՍՏ ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (8-ից բարձր տարիքի անձանց մեջ)

Աղյուսակ № 27

Աղբյուրյուն	1897			1922			1926		
	Արական	Իգական	Ցեղիս սեռ միավոր	Արական	Իգական	Ցեղիս սեռ միավոր	Արական	Իգական	Ցեղիս սեռ միավոր
Հայ	54,15	28,03	43,89	67,44	48,96	58,11	78,15	57,54	68,52
Թյուրք	24,81	7,85	17,76	29,14	7,63	18,27	45,27	15,98	31,41
Ռուս	71,25	62,06	68,94	89,74	78,70	84,42	95,18	80,89	86,96
Այլք	57,11	56,25	56,97	66,29	66,67	66,48	56,93	69,55	61,75
Միասին	45,33	21,94	36,57	63,83	45,17	54,42	75,46	55,18	65,96

«Այլք»-ի արական սեռի գրագիտության տոկոսի նվազումն 1926 թվին պետք է նկատի ունենալ, վոր հետեվանք է աղբյուրյունների ճշման, վորով մի քանի թրքախոս ափսոսկան սուղերը, ինչպես, որինսկ, պարսիկ և այլն, այլևս հաշված են «այլք»-ի մեջ: Թյուրք կանանց գրագիտության նվազումը 1922 թվին պետք է հաշվել հետեվանք նախախորհրդային շրջանի թրքալինջ քաղաքականության, վորի հետեվանքով գլխավորապես ունեվոր կամ մոտավորական տարրեր պիտի աշխատեյին ըստ հարավորության հեռանալ Ցեղեվանից:

Այս աղյուսակում ամենից ավելի աչք է ծակում թուրքերի գրագիտական ծայրահեղ հետամոնացությունը և ուսաների աչքի բնկնող դերակալությունը:

(*) 1897 թ. 10-ից վեր տարիք (վորովհետև ըստ աղբյուրյունների գտնովորումը տրված է 1—9, 10—19 տասական տարիների խտերվումներով): 1897-ին 1—9 տարեկան գրագետների թիվն էր արական 317 և իգական 173 հոգի:

Խորհրդային շրջանին գրադիտություն մեջ ամենից ա-
վելի արագ զարգացում ցույց է տալիս թուրք իզական սեռը:
1897—1922 թիվը 25 տարվա մեջ նրա գրադիտությունը
7,85 տոկոսից իջել է 7,63 տոկոսի, իսկ 1922—1926 թիվը
4 տարվա մեջ կրկնապատկելով՝ հասել է 15,98 տոկոսի:

Բայց յերբ համեմատության դեմքը խորհրդային և նա-
խախորհրդային շրջանները, անմիջապես աչքի յե ընկնում
խորհրդային շրջանում գրադիտություն տարծելու ստադա-
րիզում գործադրված ջանքերը:

ՊԱՐԶ ՀԱՇՎԱՐԿՈՒՄՈՎ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵԿԱՆ ՄԻՋԻՆ ԱՃՈՒՄ ՅԵՂԵԼ Ե

Աղյուսակ № 28

1897—1922	1922—1926
Հայ 0,56	2,60
Թուրք 0,002	3,28
Ռուս 0,61	0,63
Այլ 0,01	—1,18
Միջին 0,71	2,89

Յեթև դուրս թողնելու լինենք «այլք» ազգությունների
բացառիկ հանգամանքը, վորի հետեվանքն էր, ինչպես տե-
սանք, արական սեռի գրադեությունների աճման անկտնոնություն-
նը, ապա տեսնում ենք, վոր աճումը խորհրդային շրջանումն
առհասարակ քառապատկել է. նույնը նաև հայերի մեջ, իսկ
թյուրքերի մեջ աճման արագությունը հասնում է 164 ան-
գամի:

Ռուսների մեջ աճման տեմպը գրեթե նույնն է մնացել,
ինչ վոր նախախորհրդային շրջանին՝ վոր բացատրվում է
արդեն նրանց ունեցած բարձր կրթիցիկենտներով:

Ինչքան էլ գրադիտությունը խորհրդային շրջանում ար-
ագ տեմպով է առաջ ընթանում, այնուամենայնիվ մենք
չառ հետ ենք մնում ուրիշ յեղիքների վրա՝ ազգաբնակչու-
թյան հետ հարաբերությունները:

Երեք, և այլ հետամնացություն մեջ դիտար տեղը են բը-
նում հայերը և մանավանդ թուրքերը:

Թե Յերեվանն իր գրադիտությամբ ինչ տեղ է յանում
այլ քաղաքների և ՀՍՖՍՀ-ի կոյեֆիցիենտների հանդեպ, այդ
սրբաբան է մեզ հետեվալ աղյուսակը: Համեմատության
համար մեջ ենք բերում միայն 1897 և 1926 թվական-
ները:

100 ԱՆՁԻՑ ԳՐԱԳԻՏ ԵՅԻՆ

(8 տարեկանից վեր քուսկչությունը)

Բաղաբներ	1897			1926		
	Աղական	Իզական	Յերեվանի միայն	Աղական	Իզական	Յերեվանի միայն
Յերեվան	44,99	21,89	36,22	75,46	55,18	65,96
Լենինական	49,62	20,82	39,82	75,97	57,23	66,97
Թիֆլիս	59,83	49,45	55,77	82,90	75,57	79,29
Բաղու	44,44	26,11	37,33	71,29	49,47	60,78
Գյանջա	39,20	16,41	29,42	57,77	32,03	45,80
Բուխարա	61,13	48,46	56,22	81,07	68,22	74,73
Բաթում	53,49	40,68	50,15	78,23	64,82	72,00
Մոսկվա*)	—	—	—	81,1	69,5	75,2
Լենինգրադ*)	—	—	—	81,9	72,3	77,0
ՀՍՖՍՀ	—	—	—	—	—	—
Անգրիկովա	—	—	—	48,4	19,0	33,9
ՌՍՖՍՀ յեվրո- պական մասը	—	—	—	45,0	27,4	36,5
ՌՍՖՍՀ-ի յեվրո- պական մասի քաղաքները	—	—	—	72,6	41,3	55,8
	—	—	—	89,7	72,1	80,4

*) Ամբողջ ժողովուրդը (հայված և 8 տարեկանից փոքրերին): 65

Ինչպես տեսնում ենք № 29 ազգայնական, Անդրկովկասի բոլոր քաղաքներն էլ, 1897 թվի հետ համեմատած, մեծ առաջադիմություններ են կատարել: Յերեվանը 1897-ին իր զբաղիտությունը բարձր էր կանգնած միմիայն Գյանջալից, առանձին սեռերը վերցնելիս նա բարձր էր արական սեռի մեջ՝ Բազմից, իսկ իգականների մեջ՝ Լենինականից: 1926 թվին Յերեվանն արգեն ավելի առաջ է անցնում, այս անգամ ավելի բարձր է կանգնած թե Գյանջալից և թե Բազմից՝ յերկու թրքաշատ քաղաքներից: Փաստ է, վոր թուրքերի կուլտուրային ավելի հետամնաց լինելու պրոպագանդ, ափելի մեծ ջանք է պետք նրանց զբաղեցնող դարձնելու համար:

Յերեվանը զբաղիտություն տեսակետից վոչ միայն շատ հետ է մնացել Թիֆլիսից, այլև, չնայած ՀՍՖՀ-ի մայրաքաղաքն է, իր զբաղիտությամբ հետ է մնում նաև Լենինականից:

Այս խնդրում վերջին շրջանում անշուշտ դեր է խաղացել և զարգացող շենքի կրկնումը, վերավհատելու հետևանքով չի յեղել Յերեվանում բնակչությանը պարտադիր ուսուցում հայտարարել նույնիսկ 1929—30 թվին:

5. ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ. ԸՍՏ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՅԵՎ. ՊՐՈՑԵՍՒՈՆԱԼ ԽՐԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ

Ժողովրդագրության մեջ կարեւոր տեղ է բռնում բնակչության դասավորումն, ըստ սոցիալական հատկանիշների:

Այս տեսակետից մենք կաշխատենք Յերեվան քաղաքն ուսումնասիրել ըստ բնակչության զբաղմունքի, աշխատանքի ճյուղի և սոցիալական դրությունից:

Գեո. պարտիկների տիրապետության սրով Յերեվանը վաճառաչ է և արդյունաբերական մեծ կենտրոն էր համարվում: Այն ժամանակները Յերեվանում կային այնպիսի արհեստներ

ու. զբաղմունքներ, վորոնցից մինչև այժմ էլ պարկ և Յերեվանը, ինչպես, սրինակ ապակու գործարան՝ հիմնված վերջին Սարգսի կողմից, կամ թե մետաքսագործություն, մամադործություն և այլն: Այն ժամանակներն էլ գոյություն ունեւին սճառի, կաշվի և այլ գործարաններ:

Բայց գործարան համարված 32 կաշեգործարանում աշխատում էին միայն 38 կաշեգործ և արտադրում էին տարեկան մոտ 4000 մեծ ու 25.000 մանր կաշի*): Այլ մշակված կաշիները նույնիսկ արտահանվում էին Մակու, Հին Բայազետ և այլն:

Զբաղմունքների վերաբերյալ մենք ունենք նաև մյուս աշխարհագրիկների ինչպես նաև 1897, 1926, 1930 թվի մարդահամարների և 1923 թ. քաղաքային վիճակագրության տվյալները:

Բայց, զերախտաբար, այդ բոլորն էլ հավաքված լինելով ապրեր մեթոդներով՝ վոչ մի լրիվ ու ամբողջական համեմատություն հնարավորություն չեն տալիս:

Նախախորհրդային շրջանում գոյություն ունեւին դասեր (сословие), իսկ ներկայիս այդ բոլորը պատմություն զիրեն են անցել: Անցյալ շրջանների վոչ մի փորձ չի արված ժողովուրդը դասավորելու ըստ զբաղմունքի մեջ յեղած դրությունից, այն ինչ խորհրդային վիճակագրության հիմքն է կազմում այդ: Անցյալի վերաբերյալ նույնիսկ մենք ճշտիվ չենք կարող պարզել թե վորքան վարձու աշխատավորներ են յեղել:

Նախ և առաջ ծանոթանանք աղնավանդների այն խմբերին, վորոնք գոյություն են ունեւել անցյալում:

*) Շուպին էջ 857:

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԴԱՍՍՅՈՒՆ

ԽՄԲԵՐԻ 1830 թ.

Աղյուսակ № 30

Դ Ա Ս Ե Ր	Ընտանիք	Արական	Իգական	Գումարը
Խան	4	22	19	41
Բեզ և սուլթան	51	167	137	304
Մեկիք և տղաբար (հարկեր մեջ)	8	29	26	55
Քրիստոնյա ձերմակ հոգևորականությունը--տղապառ	—	5	—	5
Հայ բուսավորական	13	35	35	90
Ախուր և մոլա	50	181	151	332
Մերկա	19	64	41	105
Սեյիդ	39	92	96	188
Դեբլի	3	6	4	10
Դ ու մ ա Ր .	187	621	509	1130

1897 թվին մենք ունենք արդեն աղնվականության այլ գաղափարում, ըստ ուստանի գաղափարում սխառեմի:

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԴԱՍՍՅՈՒՆ ԽՄԲԵՐԻ,

1897 թվին

Աղյուսակ № 31

№	Դ Ա Ս Ե Ր	Արակ.	Իգակ.	Գումարը
1.	ժառանգական աղնվականներ	713	605	1318
2.	Անձնական աղնվականներ	457	395	852
3.	Քրիստոնյա հոգևորականներ	182	152	334
4.	ժառանգական և անձնական պատմավոր քաղաքացիներ	185	134	319
5.	Վաճառականներ	93	92	185
6.	Մեղաններ (սովորական քաղաքացի)	7725	7202	14927
7.	Գյուղացիներ	5665	2429	8094
8.	Զինվորականներ	795	11	806
9.	Զինվորացիներ (այսպես քաղաքացիներ)	1	1	2
10.	Դատերից գուրս գտնվողներ	10	7	17
11.	Դատը ցույց չաված	23	7	30
12.	Գումար՝ առանց պատմական	15849	11035	26884
13.	Ուսումնականներ	1479	643	2122
	Ընդամենը	17328	11678	29006

*) Իսկական զինվորները, թվով 2264, կազմված են բոլոր գաղափարից ել:

Այսպեսով տեսնում ենք, զոր մենաշնորհյալները, ամեն կարգի աղնվականներն ու «պատմավորները» միասին կազմում էլին բնակչության 9,85 տոկոսը՝ 1830 թվին և 10,37 տոկոսը՝ 1897-ին, առանց հաշվելու զինվորականներին: Ուրեմն վերահանումը, չնայած քաղաքի արագ աճման, ավելի արագ է աճել:

Այժմ այդ բոլոր դասերը, թե աղնվականները և թե «պատմավորները», վերացել են:

1923 և 1926 թվերի վիճակագրությունները տալիս են այդ զարնակչության սոցիալական կազմի կառուցվածքը:

Ամենից առաջ՝ տեսնենք թե բնակչության զոր մասն է յեղել ինքնազորը:

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԻՆԲՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ, ՅԵՐԵՎԱՆԻ

ԲԱՆԱԳՈՐԾ

Աղյուսակ № 32

Ինքնազոր- ծություն*)	Սեռը	1897		1923		1926	
		Ընդամենը	%	Ընդամենը	%	Ընդամենը	%
1. Ինքնազոր- ծ	Արական	11188	64,57	14324	61,25	20768	60,84
	Իգական	874	7,48	5732	23,75	4714	15,47
	Յերկու սեռը	12062	41,58	20056	42,20	25482	39,44
2. Անբնազոր- ծ	Արական	6140	35,43	9062	38,75	13369	39,16
	Իգական	10804	92,52	18403	76,25	25762	84,53
	Յերկու սեռը	16944	58,42	27465	57,80	39131	60,56
3. Միասին	Արական	17328	100	23386	100	34137	100
	Իգական	11678	100	24135	100	30476	100
	Յերկու սեռը	29006	100	47521	100	64613	100

Այսպես մենք տարրիկնակ յերեմույթների յենք հանդիպում: Առաջին՝ այն, զոր ատտիճանաբար արական սեռի մեջ ինքնազործները առկուր նվազել է, և յերկրորդ՝ 1926 թ. 1923-ի հետ համեմատում՝ ուժեղ կերպով նվազել է նաև

*) 1930 թվին ինքնազորը էլին յերկու սեռ միասին 37,23 տոկոս, իսկ անբնազորը՝ 62,77 տոկոս (ինքնազործների առանց զինվորների):

խղական սեռի ինքնազործների տոկոսը, հախառակ նրան, վոր մենք բոլորս էլ համոզված լինենք, վոր 1926 թվին ավելի մեծ թվով կանայք էլին աշխատում, քան 1923 թվին, վորովհետև մինչդեռ աշխատող կանանց (աղահովազով) թիվը 1923-24 թվին 1743 հոգի լիք, 1926-27 թվի Ս յն-նամոյակին այս թիվը դրեթե յնապատակվելով՝ հասել է 4337-ի:*)

Այս առթիվ կարելի չի տալ հետևյալ բացատրությունները: Ա. 1926 թվին մտնուկ հասակի բնակչության թիվը շատ ավելի մեծ էր, քան անցյալում (տես նաև աղյուսակ № 21): Բ. Զինվորության թիվը, վորն ամբողջութեամբ մտնում է ինքնազործներին խմբի մեջ, դրեթե նույնն է մնում, վորով զինվորներին տոկոսը ավելի փոքրացել է քաղաքի ամբողջ բնակչության ավելանալու հետեվանքով՝ 1897 թվին ունենք 29006 բնակչի դիմաց 2264 զինվոր կամ 7,8 տոկոս, իսկ 1926 թվին՝ ունենք 64,631 բնակչի դիմաց 2531 զինվոր կամ 3,92 տոկոս:

Ուրեմն տոկոսային համեմատութեամբ միայն կեոր: 1926 թվին արական սեռի համար միմիայն 2,14 տոկոս է հարկավոր՝ 1897 թվին ինքնազործների տոկոսին հասնելու համար, իսկ զինված ուժի տոկոսի տարբերությունը հաճաք է 3,88 տոկոսի: Ուրեմն, 1926 թվին ինքնազործների թիվը վոչ թե նվազել, այլ փաստորեն ավելացել է:

1923-ի դիմաց 1926 թվին ինքնազործների տոկոսային նվազման համար բացի վերը հիշված փոքրահասակների տոկոսային մեծութունից, կա և մի այլ հիմնական պատճառ: 1923 թվին Յերեվանում 4000-ից ավելի մանկատան սաներ**)

կաշին, իսկ 1926 թվին դրանցից մնացել էլին միմիայն մեկ յերկու հարյուր հոգի: Այս հանգամանքն էլ աղղել է հատկապես իգական սեռի ինքնազործներին տոկոսի (ինչպես նաև քանակական) ուժեղ անկման վրա 1926 թվին, 1923 թվի

հանդեպ: Այս բոլորով միասին նկատվում է կանանց մեջ ինքնազործների թվի ուժեղ աճում, վոր 1897-ի հետ համեմատած՝ 1926 թվին արդեն կրկնապատկվել է:

Վորոչ հաշվարկումներից հետո կարելի չի յենթադրել, վոր ինքնազործների թիվը 1830 թվին յեղել է մոտ 4000 հոգի: Ըստ Շոպենի, զբաղմունք ունեցողների թիվն էր 2349 հոգի (եջ 847), յեթե ավելացնենք դրա վրա հոգեվորակա-նությունը մոտ 70 հոգի, հիմնարկների աշխատակիցներ՝ մոտ 100 հոգի, զորք՝ մոտ 1000 հոգի և մնացորդը «այլք»՝ կստանանք 4000 հոգի, վորով բնակչության ինքնազործ մասը յեղել է յենթադրական թվերի վրա, 30—35 տոկոս, համեմայն դեպս շատ ավելի քիչ, քան 1897 կամ 1926 թվի:

Անցնենք աշխատանքի ճյուղերին: Այստեղ համեմատության համար ի հարկե ամեն ինչ նպաստավոր չէ, բայց վորոչ պայմանականություններով կարելի չի 1830, 1897, և 1926 թիվը համեմատության դնել*):

Այդ պայմանականության գլխավոր կետերից մեկն էլ այն է, վոր բոլոր անհամագրելի յենթաբաժանումները մենք միացրել ենք «այլք» խմբում: 1897 թվին մասնավորների մոտ ծառայողները, ինչպես անձնական սպասավորուհիները ախպես և սրավարձի աշխատողները տրված են մի խմբով (աղյուսակ № XXI, XXII և այլն, յենթաբաժանում № 13 деятельность и служба у частных, прислуга, поденщики): Վորով հետև այդ խմբի բովանդակությունը ճշտվի հայտնի չէ, ուստի և այն մենք հաշվում ենք «այլք» խմբում և միաժամանակ զատորոշում ենք: Դրա դիմաց 1926 թվին ըստ հնարավորության համապատասխան խմբավորում կատարել ենք:

Յենպային և մանր արվեստագործությունը մենք միացրել ենք, իսկ փոխադրության յերկու ճյուղերը (յերկաթուղային և անգական) պահել ենք զատ-զատ, վորովհետև 1830 և 1897 թվերին Յերեվանը դեռևս յերկաթուղի չունի:

*) 1930 թվին ըստ աշխատանքի ճյուղերի չի մշակված:

*) Աշխատանքը Հայաստանում 1927 թ. էջ 55:

**) Մանկաններ բոլորն էլ ինքնազործ են համարվում:

ԻՆՔՆԱԳՈՐԾ ԲՆԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՃՅՈՒՂԵՐԻ, ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Աղյուսակ № 33

№	Աշխատանքի հյուլը	1830		1897		1926	
		Ընդամենը	%	Ընդամենը	%	Ընդամենը	%
1	Յուղատնտեսություն	675	16,87	1012	8,39	2080	8,16
2	Արդյունաբերություն	927	23,18	1781	14,77	4530	17,78
3	Շինարարություն	36	0,90	340	2,82	1189	4,67
4	Փոխադրություն (անդամական)	87	2,17	350	2,90	795	3,12
5	» (ներկաթուղի)	—	—	4	0,03	402	1,58
6	Առևտուր և վաճառք	603	15,09	1660	13,76	2886	9,36
7	Հիմնարկներ (պետական և հասարակական)	(100)	2,50	659	5,46	4418	17,34
8	Ազատ պրոֆեսորա	21	0,52	365	3,04	145	0,57
9	Քաղաքային հոգևորականություն	(70)	1,75	102	0,85	30	0,12
10	Չինվորականներ	(1000)	25,00	2264	18,77	2531	9,93
11	Բյուր	481	12,02	3890	32,25	6976	27,37
12	Այլ թվում մասնավորների մաս ծառայողները*	(?)	—	2318	—	1785	—
	Գումար	(4000)	100	12062	100	25482	100

Ամենից տույժ մենք տեսնում ենք, վարդ զյուղատնտեսությունը զբաղվողներին թիվը գնալով աճում է, բայց տոկոսային համեմատությամբ ընկնում է:

Մի ալլ տեղ մենք տեսնում, վարդ կանաչ տարածությունը մեծապես նվազել էր, ինչ վարդ պետք էր նպաստեր նաև զյուղատնտեսությունը զբաղվողներին թվի նվազման, այն ինչ մենք հակասական ենք տեսնում: Այս առթիվ կարելի չէ հետևելու բացատրությունները մեջ բերել:

ա. 1926 թվին զյուղատնտեսությունը մեջ զբաղված են համարված նաև 384 հոգի, զբաղմունքի մեջ ընտանիքին ուղ-

*) 1926-ին մասնավորների մաս ծառայողների խմբի մեջ հաշված են նաև անձնական սպասուհիներ և որսորդական ընտանիքներ:

նողները, վարդ համարաբար նախորդ վիճակագրությունների մեջ հաշվի չեն առնված, որինով, այդպիսով ուղտուղներ հավաքելու մեջ ուսանողական ընտանիքի անդամներ և այլն:

բ. 1926 թվին բաղադր բնակչության թվի մեջ են մտել, բաղադր հաղամասերի վրա նոր հիմնված՝ Նոր Մեղրի, Նոր Բյուրթանիա և Նոր Արեշ բնակավայրերը, վարդն ընտանիքները գրեթե ամբողջությամբ զբաղված են զյուղատնտեսությամբ:

գ. Նախկին մեծածախ 10—20 հեկտարանոց այգիների փոխարեն այժմվա այգիներն ալելի փոքրացել են, վարդ և տերերը շատացել են:

դ. Ներկա բաղադրական զբաղվածներ: 1897-ին և մասնավոր 1830-ին ամեն մի այգի ունեցող համարաբար ունեցել է նաև մի ալլ զբաղմունք, վարդ և այգիզործությունը կաղմել և նրանց յերկրորդական զբաղմունքը, այնինչ 1926-ին հասարակներից շատերը (տնտեսներ, «ձեռք վրա առնաուր» անողներ և այլն) յեթե ունեցել են մի վարդ այգի, իրենց այգիզործ են ցույց տվել, վարդապի հասարակների խումբը չընկնեն: Հասարակները 1897-ին կաղմում էլին 585 հոգի, իսկ 1926-ին՝ միայն 525 հոգի, այն ինչ աների թիվը կրկնապատկվել է, իսկ վարձու արված են բոլոր բնակարանները և սեկյակները բոլոր մասնավոր աներում՝ անխաղի, վարդ և հասարակների թիվը սկսել է ըստապատկվել: Մեր տաղմունքին վարդապատկաց կարող է ճառալել և այն, վար 1830-ին կար 1473 այգի, իսկ զյուղատնտեսությունը զբաղվում էլին միայն 675 հոգի, այնինչ 1926 թվին կաղին վար ալելի բան 1000 այգի*), իսկ զյուղատնտեսությունը զբաղվողներ 2080 հոգի:

*) 1500 հեկտար, որին ամեն մի այգու տարածությունը միջին հաղվով համարաբար է 1,5 հեկտարի: Երա զիմաց 1830 թվին մի այգու միջին տարածություն յեղել է 3,5 հեկտարից ալելի:

Արդյունաբերությամբ զբաղվողները տոկոսը 1830 թվին բարձր է չեղել, վարովհետև Յերեմանն էր, վար հայթախում էր Արարատյան դաշտում բնակվածներին համարում են տեսակ գործվածքներ և արհեստավարական արտադրություններ, իսկ ներկայիս այդպես չէ և չնայած բացարձակ թվերը 1926 թվին քառապատկված են, բայց և այնպես տոկոսային համեմատությունը իջել է :

Շինարարության վրա կանգ չենք առնում, վարովհետև, թե բացարձակ թվերը և թե տոկոսները կրկնապատկվել են 1897 թվին հետ համեմատած :

Փոխադրությունը նույնպես, առանց հաշվի առնելու յերկաթագին, 1926 թվին զգալի չափով աճած ենք տեսնում :

Առևտրի և վարկի աստղարկումը թեև բացարձակ թվերն աճում են, բայց տոկոսները դնալով փոքրանում են, վարովհետև քաղաքի մեծացումով, ինչպես նաև աշխատանքի և առևտրի կենտրոնացումով ավելի քիչ մարդկանցով ավելի մեծ թվով հաճախորդներ կարելի չէ բավարարել : Բացի դրանից, առևտրի մեջ մասնավոր սեկտորի հետզհետե կրճատումը նույնպես ունեցել է իր ազդեցությունը տոկոսների անկման վրա :

Հողագործականները, ինչպես վոր սպասելի չիր, նվազել են թե քանակապես և թե հարաբերականորեն :

Զինվորականների թիվը 1926 թվին թեև 267 հազով 1897 թվից ավելի չէ, բայց տոկոսային համեմատությամբ շատ է նվազել : Յեթե 1897-ին 13 բնակչին մի զինվորական էր հասնում, 1926 թվին՝ արդեն միայն 25 հազուն մեկ : Ուրեմն, հարաբերականորեն զինվորները թիվը 1926 թվին յերկու անգամ ավելի պակաս է 1897 թվից :

Ամենահատկանշականն է հիմնարկներում ծառայողների մեծ տոկոսը 1926 թվին, վոր նույնիսկ 3 անգամ ավելի չէ, քան թե 1897 թվին հարաբերական տոկոսը :

Առաջին տկնարկից կարծեք՝ այդ աննպաստ մի յերեկույթ է Խորհրդային իշխանության համար, վոր անկարող է յերկիրը ղեկավարել քիչ մարդկանցով և սակաված և այդքան մեծ բաղմունքուն գործի դնել :

Բայց այլ պատկեր կտացվի, յեթե մենք վորոշ ստորաբաժանումներ կատարենք՝ հիմնարկների հետ միասին հաշվի առնելով և սղատ պրոֆեսիաները՝ վորոշ թյուրիմացություններից խուսափելու համար (որինակ՝ իր պրակտիկայով զբաղվող կամ ծառայող բժիշկը չի կարելի իրարից պատել 1897 թվին) : Բացի դրանից, համեմատության համար միշտ պետք է նկատի ունենալ, վոր 1926 թվին բնակչությունը գրեթե կրկնակին է 1897 թվին բնակչության—63.613 հոգի—ընդդեմ 29.006 հոգու :

Վերջենիք, նախ, առողջապահական և կուլտուրական աստղարկները : Մեզ լավ հայտնի չէ, վոր այդպիսի հիմնարկներ, վորդան շատ լինեն, այնքան լավ : Տեսնենք՝ ինչ են առում թվերը (տես աղյուսակ № 34, էջ 76) :

Մարմնի մաքրության սղատարկողներին մենք հատկապես փոխադրեցինք այստեղ «այլ» խմբից, վորպեսզի այդ ուղղությամբ սխալ յենթադրություններ չլինեն :

Ինչպես աղյուսակն է ցույց տալիս, 1926 թվին հաշվի մեջ է առնված միայն այդ աստղարկների մասնագիտական կադրը, իսկ ուրիշ մասնագիտություններով, բայց այդ աստղարկում աշխատողները, հաշվի մեջ չեն մտել : Այսպես՝ այդ աստղարկներում աշխատող բոլոր վարիչները, ինչպես նաև գրատենյակային, հաշվապահական, սղատարկող (ցուրիչ, մաքրող և այլն), տեխնիկական (ճարտարապետ, տեխնիկ, դժադրիչ) և այլ անձնակազմը չեն հաշվված ուղյակ խմբերում : Կապի խմբի մեջ մտել են միմիայն հետադրողները :

**ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ ԳՈՐԾԻՆ
ՍՊԱՍԱՐԿՈՂՆԵՐԸ ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔՈՒՄ**

Աղյուսակ № 34

N	Զբաղմունքային խմբերը	1926 թիվ		1897 թիվ	
		Ընդամենը	Այդ թվում իգական	Ընդամենը	Այդ թվում իգական
Առողջապահական առարկանք					
1	Բժիշկ ամեն մասնագիտությամբ . . .	147	55	—	—
2	Միջին բուժակազմը (բուժակ, դեղագործ, քույր և այլն)	213	133	—	—
3	Կրտսեր բուժակազմ (տանիտար, մայրապետ և այլն)	144	96	—	—
	Գումար . . .	504	284	60	18
Կուլցուրական առարկանք					
1	Ուսուցիչ և պրոֆեսոր	532	248	127	26
2	Խմբագիր, դրամատուրգ, դրագրադատ, նախագահ և այլն	56	12	3	—
3	Դերասան, նկարիչ, յերաժիշտ և այլն	178	24	—	—
	Գումար . . .	766	284	130	26
Եւ աւ					
1	Հետազոտիչ և հետախույզ	99	35	22	2
Մասնագիտական գործ					
2	Բաղնիկայան, սափրիչ, լվացարար . .	287	179	162	53

ու հետախույզները, բացակայում է նույնիսկ նամակատան բաժինն ամբողջությամբ: Մինչդեռ վերհիշված բաժնի կատարողները հաշվված են 1897 թվին համապատասխան բաժիններում:

1926 թվին համար այս բաժնի տնտեսական պարագանները նկատելի աճեցան, և ինչ փոխանակ մեկի դիմաց յերկու համամասնականությամբ աճեց:

Առողջապահական գործում մեկի դիմաց ութ,

Կուլտուրական գործում մեկի դիմաց վեց:

Կապի գործում մեկի դիմաց հինգ:

Մաքրության գործում մեկի դիմաց յերկու:

Իհարկե այս բաժնի թվերն իրականացան, յեթե մենք հաշվի առնենք նաև վերհիշված այն կատարողներին, որոնք նախորդ թվականները հս, փորձեր չեն մտել № 33 աղյուսակում 1926 թվին ավարտների մեջ, բայց փորձեր ծառայում են ավարտ առարկաներում, ինչ փոր ցույց և ապիս հետևյալը համեմատությամբ:

**ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՅԻ ԳՈՐԾԻՆ
ՍՊԱՍԱՐԿՈՂՆԵՐԸ**

1926 թվին (1927 հունվար)

Աղյուսակ № 35

Ըստ մարդահամարի		Ըստ պրոֆեսիոնայ լիճակագրության *)	
Զբաղմունքային խմբեր	Անձ	Գերատեսչություններ	Անձ
1. Առողջապահական գործ	504	Առողջապահական գործ	628
2. Կուլտուրայի գործ	766	Կուլտուրայի գործ	1206
3. Կապ	96	Գոտ հետազոտական	191
Գ Մ Ա Ր	1366	Գ Ո Ի Մ Ա Ր **)	2025

*) «Աշխատանքը Հայաստանում» էջ 10:

**) Այս հաշվի մեջ չեն մտել կենտրոնական և դաշնական մարմինների համապատասխան բաժինները (ժողովրդական և դավադրական բաժինները):

Չուսյան, նրան, վար գերատեսչական պատկանելիության հետևից դուրս են մնացել հիշատակված տաղարեղներում դործող ազատ սրբոճեխայի տեր անձինք, այնուամենայնիվ արհեստագործականության թվերը հալյց են առել մեծ ուղեղացու, վարն ի հաշիվ այն աշխատակիցներին, վարսը բառ մարդահամարի դժվար և դատադրել ալդ խմբերում (դրանք ղեր, հաշվադահ, վարիչ, վիճակագիր, մեքենագրուհի, ցրբիչ, համարարար և այլն) :

Հիմնարկներն խմբում անհրաժեշտ և վերլուծել մի յենթախումբ ևս, այն և՛ ազմենիտարակի և դատական տաղարար :

1897 թվին յեղել են՝

1. Աղմիրնիտարայիա, միլիցիա և գատարան . . .	369	անձ
2. Հասարակական և դատային սպասարկություն . . .	53	»
3. Մասնավոր իրավարանական սպասարկություն . . .	25	»
Գումար : . . .	447	»

Դրա դիմաց 1926 թվին յեղել են՝

1. Հանրապետական ղեկավար անձնակազմ . . .	189	»
2. Գալատային և քաղաքային անձնակազմ . . .	41	»
3. Շրջանային և գյուղական անձնակազմ . . .	5	»
4. Իրավարանական անձնակազմ . . .	44	»
5. Իրավարանական ազատ սրբոճեխայ . . .	12	»
6. Ապահովության հսկող անձնակազմ . . .	180	»
Գումար . . .	471	անձ

Վարչական տարաբար քաղաքի աճման համեմատ 1926 թվին սկսած և տնեմար 1897 թվի հանդեպ կրկնակի թվեր, այնինչ 447 հոգու դիմաց ունի միայն 471 հոգի կամ թե ինքնագործների ընդհանուր թվից վարչական տարաբարում ըգրծոված էլին 1897-ին 3.7 տակ, իսկ 1926 թվին 1.84 տակ : Ընդունենք, վար 1926 թ. ալյայները կմեծանան, յեթե նրկատի ունենանք, վար ալդ խմբի մեջ չեն մտել վերհիշված կրտեգործները—գրագիր, մեքենագիր, հաշվադահ, վիճակագիր և այլն, բայց յեթե ընդունելու լինենք

ալյայտակ № 35-ի կրեկտիվ (տարբերությունների մասին), ալդ ղեկավար կունենանք 1926 թվին մտաավորապես 740 հոգի կամ 2.10 տակ : ավելի քիչ, քան 1897 թվի վարչական անձնակազմը, վարն ընդգրկել էր 1897 թվի ինքնագործները 3.70 տակուր : Սա ևս մի փաստ և Սորհրդային Իշխանութլուն շինարարական գործունեյության, առանց հաշվելու և այն, վար Յերեվան գալատի տարածությունը ևս 1897 թվին ավելի փոքր էր, քան 1926 թվին :

Այսպիսով մենք տեսնք, վար Սորհրդային Իշխանության սրայ հիմնարկներն աճել են վաչ թե ի հաշիվ վարչական անձնակազմի, ալլ ի հաշիվ կալտուրայի, գեղարվեստի և սուպրատահության գործին, և ալդ գերածախար կատարվում և նաե ի հաշիվ ղինվորականության կատարված խնայումների :

Անհրաժեշտ և մի փոքր էլ կանգ տանել «այլ» խմբավորման մի քանի յենթախմբերի վրա : «Այլք» խումբը 1926 թվին թեև տակոսային համեմատությամբ 1897 թվի հանդեպ փոքրացել է, բայց քանակապես բավական աճել է :

Նախ՝ վերցնենք սղվիչ տներում և բանտերում գտնվող կալանավորներին՝

1897 թվին յեղել է 304 հոգի, վարից 5 կին,

իսկ 1926 թվին՝ յեղել է 468 հոգի, վարից 9 կին :

Կրկնակի փախարեն, մենք ունենք հավելում միայն 52.12 տակուր, գեա չհաշված նաե այն պարտադան, վար Յերեվանի գալատը 1926 թվին թեև տերիտորիայով (Ախտա) և թե բնակչությամբ շատ ավելի մեծ էր, քան 1897 թվին, և վար ներկայիս Յերեվանը հանդիսանում է նաե Հանրապետական մայրաքաղաք :

Կարանավոր կանայք, ինչպես 1897 թվին, նույնպես և 1926 թվին շատ աննշան թիվ են կազմում, 1926 թվին ալիլի աճումը սկսած է խաղաղարկ կնոջ տան հորս տատերից դուրս գալով : 1897 թվին, ինչպես վերեվում տեսնք, կին

կենդանությունը 874 հոգի էլին, իսկ 1926 թվին՝ արդեն 4714 հոգի:

Մի ալլ յենթախումբ՝ խնամարկյալները (տառնց կալանավորներ) 1897 թվին կազմում էլին 307 հոգի, իսկ 1926 թվին ունենք՝

Մանկական սաներ՝	572 հոգի
Թոշակ ստացող սովորողները	391 »
Կենսաթոշակ ստացողները	428 »
Խնամախնայներ և ալլ խնամարկյալներ	42 »
Հիվանդանոցներում գտնվող հիվանդները	245 »

Գումար 1678 հոգի

Կարծում ենք, վեր նման խնամարկյալների թվի մեծությունը մի վարկե պետություն մեջ, պարծանք կարող և վրենի նրա համար: Չմոռանանք նշելու նաև այն, վեր 1897 թվին հալլի յեն անխմած և մասնավորների կազմից խնամարկյալները, իսկ 1926 թվին՝ վեր:

1897 թվին ապագատակարարային խմբում արձանագրված են միմիայն 29 պաշտոնական պրոնիկներ և ուրիշ վերջավոր, իսկ 1926 թվին՝ 188 մուրացկան անասնատան և թափառաչքիկ: Թե վերբան և յեղել ալլալիներին ճիշտ թիվը 1897 թվին, ղվվար և յենթադրել, բայց վեր ալլ յերեվուլթը գետ ևս անցյալի մնացած մի շարք և, վերի գետ համարներն պալարում և խորհրդային Իշխանությունը, ալլ ևս անհերքելի յե:

1926 թվին արձանագրված են 1890 անդությունը, իսկ 1897 թվին նրանք մտել են ալլ խմբերի մեջ, կամ հալլի չեն էլ անգիկ: Այս կետը մեղ պարզ չե, վերախառ 1897 թվին հրաժանդն ու մշակման մեթոդիկան մեր ձեռքի տակ չունենք:

Ահա ալլատանքի զանազան ճյուղերում խորհրդային և ցարական տիրապետության շրջանների ունեցած տարբերությունները:

Ներկայիս ավելի հեռաքրքիր և բնակչության դասավորումը, ըստ զբաղմունքի մեջ յեղած զբաղման: Այս առթիվ մենք հնարավորություն ունենք 1926 թ. համեմատություն ղնելու 1923 և 1930 թվերի հետ:

ՅԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎՈՐՈՒՄԸ,
ԸՍՏ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔԻ ՄԵՋ ԴՐՈՒԹՅԱՆ

Սղյուակ № 36

Դասակարգում	Դրությունը ղրաղմունքի մեջ	Ամբողջ բնակչու- թյունը			Այդ թվում ինքնա- ղործները		
		1923	1926	1930	1923	1926	1930
ա) Վարձու աշխա- տանք							
1	Բանվոր	13154	14303	27709	4699	5035	9161
2	Մտաստող և սպասարկող	10742	17934	25156	4359	6756	9345
3	Անգործներ	2976	3781	2381	1341	1890	9606
	Գումար	26902	36018	55246	10399	13651	1946
բ) Գործատերեր յեղ ողնողներ							
4	Գործատեր՝ վարձու բան- վորով	1570	2275	3157	388	540	1074
5	Գործատեր՝ բնատանիքի ողնողներով	1634	2843		458	795	
6	Գործատեր՝ միայնակ	7212	14716	12950	1944	4176	3966
7	Ընտանիքին ողնող	1060	571		854	571	
8	Ազատ պրոֆեսիա	403	519		140	175	
	Գումար	11879	20924	16137	3784	6257	5040
գ) Ա. յ. ղ. ֆ							
9	Մնամարկյալ	5667	850 հու- մար	6457	4470	2146	4612
10	Հասարակ	795		850	278	568	850
11	Ապագատակարարային	334		Ձեռն 3	256	188	Ձեռն 3
12	Զինվորական, ալլ ևս հայտք	1944		1557	869	2642	439
	Գումար	8740	7671	8014	5873	5544	5051
	Ընդամենը	47521	64613	79397	20056	25482	29557

Վեր վերածելով սոկոսներին՝ ստանում ենք

№	Գրությունը զբաղմունքի միջ	Ամբողջ բնակչու- թյունը			Այդ թվում ինքնա- զործները			
		1923	1926	1930	1923	1926	1930	
ա) Վարձու աշխա- տանք								
1	Բանվոր	27,74	22,13	34,90	23,43	19,76	29,99	
2	Ծառայող և սպասարկող	22,61	27,76	31,68	21,73	26,51	31,62	
3	Անզործներ	6,26	5,85	3,00	6,69	7,42	3,25	
	Գումար	56,61	55,74	69,58	51,85	53,69	65,86	
բ) Գործատերի և ինքնա- զործներ								
4	Գործատեր՝ վարձու բան- վորներով	3,30	3,52	3,98	1,94	2,12	3,63	
5	Գործատեր՝ բնասիրին սպասարկող	3,44	4,40		2,29	3,12		
6	Գործատեր՝ միայնակ	15,18	22,78	16,35	9,68	16,39	13,42	
7	Ընտանիքին ուղևոր	2,23	0,85		4,26	2,24		
8	Ազատ սլոնիստ	0,85	0,80		0,70	0,69		
	Գումար	25,00	32,38	20,33	18,87	24,56	17,05	
գ) Այլ								
9	Խնամարկյալ	11,93	8,13	22,29	8,42	15,61	15,61	
10	Հաքատու	1,67			1,39	2,23		1,35
11	Ազատատերացիներ	0,70			1,27	0,74		
12	Զինվորական, այլ և ան- հայտ	4,09			1,96	4,33		
	Գումար	18,39	11,88	10,09	29,28	21,75	17,09	
	Ընդամենը	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

Ամենից առաջ անհրաժեշտ է նշել մեթոդական մի քանի
տարբերություններ:

ա) Զորքը պայմանականորեն միացված է այլը
և անհայտ խմբին, վերստին 1923 թվին նը-
բանց այլ խմբից գտանքը դժվար է: 1926 թվին նրանք կազ-
մում ելին 2531 ինքնազբոժ և 628 անինքնազբոժ, ի միասին:

3159 հոգի: 1930 թվին զորանոցում տարող զորքը հաշվի
չի առված, իսկ տներում տարող զինվորական ծառայող-
ները այս: Վերջիններս նույնպես մացված են «այլը և ան-
հայտ» խմբի մեջ:

բ) 1930 թվի խմբավորումներն այլ ձևով արված լինելով
մենք կատարել ենք հետևյալ խմբավորումները: Շատա-
յալներին ենք միացրել սպասարկող անձնակազմն ու տնա-
յին սպասուհին: Խնամարկյալներին 2 խմբերը միացրել ենք:
Հաստու, ազատատերացիներին նշանակված լինելով «վա-
շխատավոր» խմբի հետ մենք պայմանականորեն դրել ենք
«գործատեր բանվորներով» խմբի գիմաց, իսկ առևտրա-
կաններին (վերստին մեծ մասամբ միայնակներ են) միաց-
րել ենք «աշխատավոր» խմբի հետ և դրել մյուս գործադե-
րերի խմբերի գիմաց:

Մենք անհամար ենք, վեր 1923 և 1926 թվերի գիմաց
1930 թվին բանվորության համեմատական տոկոսն ուժեղնո-
րեն բարձրանալով հասել է 34,90 տոկոսի, մինչդեռ ծառա-
յալների մաս այդ տնտեսական թվերի թույլ և կատարվել: 1923
թվին 1926 թվի հետ համեմատած՝ բանվորների մեծ թիվ
պետք է լինի մարդիկ, վեր հետևյալն է բնակչության կազմից
1923 թվին տված վաճառքի ցուցանիշների, վերստին միայ-
նակներին վերստին մասը (բացառաբ, համար, կոչիկ մաք-
րող, ինչպես նաև միայնակ արհեստավորներ և այլն) չվա-
թալված, ինչպիսին բանվոր ցույց տված պետք է լինին:

Գործադրելով խմբեր ցույց է տալիս աստիճանական նվա-
զում, իսկ զորանոցների խումբն աճելով 1923—1926 թվա-
շրջանին՝ սկսում է արագորեն նվազել 1926—1930 թվա-
շրջանին:

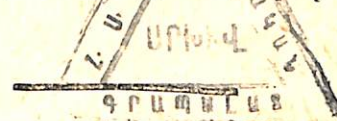
Սրանով մենք ախտաբան ենք մեր այս դրությունը:

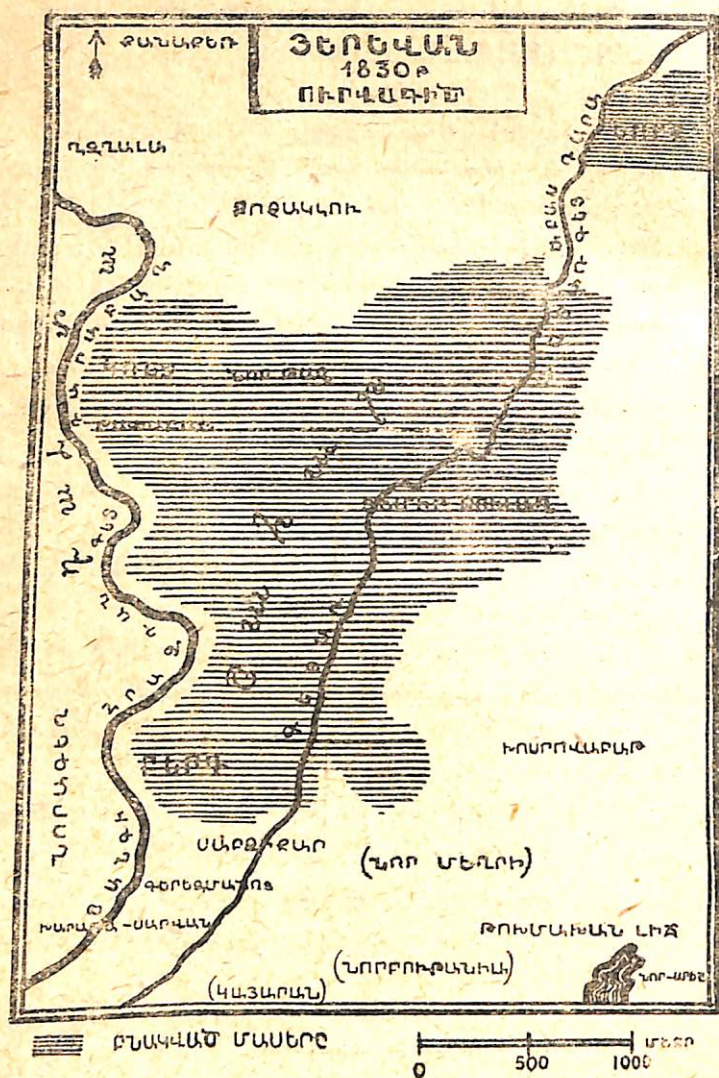
ՎԵՐՋ

ԳՐԱԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. И. ШОПЕН. «Исторический памятник состояния Армянской—области в эпоху ея присоединения к Российской—империи. Ленинград 1852 г.
2. ОБОЗРЕНИЕ Российских владений за Кавказом. Ленинград 1836 г. т. I—IV.
3. Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис 1892 г.
4. Списки НАСЕЛЕННЫХ мест по сведениям 1873 г.—Эриванская губерния. Тифлис 1879 г.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. изд. 1905 г.
 - т. LXXI — Эриванская губ.
 - » LXIX — Тифлисская губ.
 - » LXIII — Елисаветпольская губ.
 - » LXVI — Кутаисская губ.
 - » LXI — Бакинская губ.
6. Всесоюзная перепись населения 1926 года
 - т. XIV — Закавказская СФСР отдел I
 - т. XIV — Закавказская СФСР отдел II
7. Кавказские календари начиная с 1852 г. по 1917 г.
8. Памятные книжки Эриванской губернии начиная с 1902 г. по 1914 г.

9. Обзоры Эриванской губ. за годы 1890—1913
10. Справочник Зак. ЦСУ изд. 1927 года.
11. «Город Эривань на протяжении 100 лет» статья З. КОРКОТЯНА в Экономическ. Вестник ССР Арм 1927 г. № 3 стр. 65.
12. Հ. Շահխաթունի՝ Ստորագրություն կաթողիկէ եջմիածնի և հինգ դավաճան Արարատու: Եջմիածին 1812, հատոր Ա. և Բ.
13. Հայաստանի ազգաբնակչությունը ըստ սեռի, տարիքի, գրագիտության և ազգության: 1922 թվի դյուզան տնտեսական վիճակագրության նյութեր—Յերևան 1924 թ. հրատարակություն Հայկենտվիճվարի:
14. Բ. Իշխանյան՝ «Տառապանքի և ազեաի աշխարհից» 1916 թ.
15. Զ. Կորկուտյան՝ ՀՍԽՀ ազգաբնակչության հարյուրամյա աճումը. (մամուլի տակ):
16. Զ. Կորկուտյան՝ «Ճերմակ ջարդից դեպի կարմիր չինարություն. Յերևան 1929 թ.
17. Խորհրդային Հայաստանը քվեքով 1923—1927 թ. Յերևան 1928 թ. հրատարակություն Հայկենտվիճվարի:
18. Վիճակագրական տեղեկատու. Հրատ. Կենտվիճվարի, Յերևան 1924 թ.
19. «Աշխատանքի տեղեկատու». Վիճ. տեղեկատու Յերևան 1927 թ. հրատ. ՀՍԽՀ /ԿՎՎ, ԱԺԿ:
20. Հրատարակված արխիվային նյութեր:
21. Կենտվիճվարի հրատարակված նյութեր:





ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	տող	գրված է	պետք է լինի
7	19	0°12'31.7"	40°12'31.7"
14	11	1572	1527
14	18	771	761
14	24	Վ. Նորք (Զեղմեքոյի)	4. Նորք (Զեղմեքոյի)
14	29	2203	2233
16	33	891	886
17	4	1137.3	1173.3
20	25	1737	1736
21	6	1830—24 թ.	1830—34 թ.
21	20	4.028	428
26	24	37	36
27	13	1842	1897
33	3	7435	9.308
44	3	ամբողջ տողն ավելորդ է	
45	12	899	893
52	23	4-բղ 2	—
	24	սյունակ —	2

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան . 6 3

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ. ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ, ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱ ԱՃՈՒՄԸ

1. Յերեվանի քաղաքի պատմությունից	
2. Յերեվանի աշխարհագրական սահմանները, տարածությունը և քաղաքը	6
3. Աշխարհագրիկներ, մարդահամարներ և այլ հաշվեհամարներ	18
4. Բնակչության բացարձակ թիվը հարյուր տարի առաջ	20
5. Բնակչության անուրը հարյուր տարվա ընթացքում	25
6. Բնական անման տեղը Յերեվանի քաղաքի անման մեջ	30
7. Յերեվանի քաղաքի բնակչությունը հարյուր տարվա մեջ	34
8. Յերեվանի քաղաքի անման քաղաքի Անդրկովկասի մեծ քաղաքների հետ համեմատած	36
9. Ապագա Յերեվանը	39

ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ. ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՏՎԱՆՆՆԵՐԸ

1. Բնակչությունը ըստ սեռի	41
2. Բնակչությունը ըստ ազգությունների	47
3. Բնակչության տարիքային կազմը	5
4. Գրագետների թիվը Յերեվանի քաղաքում	58
5. Յերեվանի քաղաքի բնակչությունը ըստ սոցիալական և պրոֆեսիոնալ խմբավորումների	66
Գրականություն	84
Յերեվանի 1830 թվի ուրվագիծ հատակագիծը	86

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0943665

- 50 -
655 187
492
1735

ԳԻՆԸ 1 Բ. 10 Կ.

ԳԻՍԵԼ՝

ՅԵՐԵՎԱՆ, ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ՏՈՒՆ, ԳԱՎԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ՝
ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ